

ELS «GERMANS DEL SENYOR» I LES DISCUSSIONS SOBRE LA SEVA SUCCESSION

Rodolf PUIGDOLLERS I NOBLOM

Original rebut: 4/11/2010

Data d'acceptació: 13/12/2010

Adreça: Pg. Sta. Maria del Jaire, s/n.

08430 LA TORRETA (La Roca del Vallès)

E-mail: jaire1@terra.es

Resum

L'autor proposa en el present article una nova metodologia per apropar-se al tema dels «germans del Senyor». Considera que l'expressió ha de ser interpretada a partir de la comunitat postpasqual de Jerusalem i les tensions que es van produir entre els dirigents d'aquesta, membres de la família de Jesús, i el grup dels Dotze. En aquest sentit té una importància gran el testimoni d'Hegesip sobre Simeó, successor de Jaume al front de la comunitat de Jerusalem, qualificat com a cosí del Senyor. És a partir d'aquestes dades que l'autor interpreta els relats evangèlics sobre els «seus germans» i el títol honorífic de «germans del Senyor».

Paraules clau: «Germans del Senyor», Jaume, successió, Hegesip, dirigents de Jerusalem, els «Dotze».

Abstract

In the present article, the aim of the author is to set out a new methodology for dealing with the topic of the "brothers of the Lord". He is of the opinion that the expression has to be interpreted in the light of the post-Easter community of Jerusalem and the tensions that were felt within it, between its leaders, members of Jesus' family, and the group of the Twelve. In this respect, the witness of Hegesippus concerning Simeon, the successor of James as the head of the Jerusalem community and described as a cousin of the Lord, is of paramount importance. The author bases on this witness his interpretation of the Gospel narratives concerning "his brothers" and the honorary title "the brothers of the Lord".

Keywords: "Brothers of the Lord", James, succession, Hegesippus, leaders of Jerusalem, the "Twelve".

1. INTRODUCCIÓ

Sembla que es va estenent cada vegada més, respecte al tema dels germans del Senyor, una lectura «sobre el Nou Testament i els textos patristics [...], vistos simplement com a fonts històriques»,¹ cosa que no sempre és el mateix que buscar la dimensió històrica d'aquests textos. No es té prou en compte, a la meua manera de veure, el procés de formació dels evangelis, les característiques dels títols honorífics i les mateixes dades de les tradicions històriques del segle II.²

Així succeeix que, en aquest tema, els textos tendeixen a ser llegits segons un ordre cronològic fictici, ja que inconscientment es parteix de les referències a «la seva mare i els seus germans» que es troben en els evangelis, on s'interpreta el terme ἀδελφός («germà») a partir del seu significat més directe en grec —insistent en el fet que la llengua grega té un terme propi per a expressar la relació de «cosí» (ἀνεψιός)— i, d'aquesta manera, amb la interpretació ja aconseguida s'expliquen els textos de Pau —que són els més primitius— i els del llibre dels Fets dels Apòstols, sense tenir en compte suficientment la unitat entre el segon i el primer volum en l'obra lucana. A partir d'aquí, els textos d'Hegesip, que ens ha conservat Eusebi de Cesarea en la seva *Història Eclesiàstica*, són interpretats d'una manera que coincideixin amb la lectura ja aconseguida.

Així s'arriba a una conclusió, que potser no té en compte del tot la complexitat de l'exegesi dels textos bíblics: «La opinió més plausible des del punt de vista purament filològic i històric és que els germans i germanes de Jesús eren realment tals.»³ Aquesta conclusió es veu reforçada per la sospita d'uns rao-

1. J. P. MEIER, *Un judío marginal. Nueva visión del Jesús histórico*, vol. I, Estella 1998, 340.
2. La literatura sobre els germans del Senyor és molt abundant. El tema és tractat en tots els comentaris als evangelis i en les biografies de Jesús. Com a treballs específics, cf. especialment J. B. LIGHTFOOT «The Brethren of the Lord», en *St. Paul's Epistle to the Galatians*, London 1890, 252-291; J. BLINZLER, *Die Brüder und Schwestern Jesu*, Stuttgart 1967; J. SÁNCHEZ BOSCH «La madre y los hermanos de Jesús», en *Ciencia Mariana y Posconcilio*, Congreso Mariológico-Mercedario (Estudios Marianos, 32), Madrid 1969, 91-108; J. GILLES, *Les frères et soeurs de Jésus*, Paris 1979; R. BAUCKHAM, *Jude and the Relatives of Jesus in the Early Church*, Edinburg 1990; «The Brothers and Sisters of Jesus: An Epiphonian Response to John P. Meier», *Catholic Biblical Quarterly* 56 (1994) 686-700; J. M. PEDROZO «The brothers of Jesus and his mother's virginity», *The Thomist* 63 (1999) 83-104; A. DE BENOIST, *Jésus et ses frères*, Paris s.d. [2002]; A. PUIG I TÀRRECH «La família de Jesús "segons la carn"», *RCatT* 31/2 (2006) 297-335.
3. MEIER, *Un judío marginal*, I, 341.

naments purament doctrinals en qualsevol opinió que en pugui dissentir.⁴ No crec que es pugui realitzar del tot una dicotomia entre la investigació històrica i la reflexió teològica.⁵

Considero que hi ha en tot aquest procés d'interpretació un error de mètode. Els textos evangèlics han de ser llegits no tan sols cap endavant, sinó que han de ser llegits també cap enrere. És a dir, no s'ha de seguir tan sols la dinàmica narrativa des del naixement de Jesús fins a la seva mort i resurrecció (i les comunitats cristianes posteriors), sinó que s'ha de tenir en compte la dinàmica mateixa de la fe, l'estructura interna dels evangelis i el seu mateix procés de formació. És una dada clara que els evangelis són escrits a la llum de la resurrecció. És a partir de les comunitats creients postpasquals que és recordada i interpretada la figura de Jesús i són escrits els evangelis, de tal manera que es produeix en molts textos —no tan sols en les paràboles, sinó també en els relats— una interacció entre el Jesús que passejava per Palestina i les problemàtiques de les comunitats postpasquals.

És per això que vull aplicar una altra metodologia d'aproximació als textos, fixant-me en primer lloc en les tradicions del segle II, com és el cas d'Hegesip, per a després remuntar-me, a través de les comunitats cristianes més antigues, als textos mateixos evangèlics i als textos de sant Pau. És tan sols a partir d'aquesta tradició cristiana que podrà ser interpretat l'únic testimoni no cristià, un text de l'historiador jueu Flavi Josep.⁶

4. «Il n'y a pas de problèmes des frères de Jésus pour l'histoire. Il n'y en a que pour la dogmatique catholique» (M. GOGUEL, *Jésus*, Paris 1932, 243).
5. No estic segur que es pugui fer una dicotomia tan absoluta com presenta G. Barbaglio: «Los dos planos deben mantenerse rigurosamente separados: el dato histórico bastante probable, por no decir cierto, de los hermanos uterinos de Jesús no tiene ninguna legitimidad para proponerse como destructor del dogma de fe; quizás pueda inclinar a “comprender” la creencia en la virginidad *post partum* de María, purificándola en tal caso de las escorias de una lectura fisiológico-naturalista. Por su parte, la creencia de la fe no puede erigirse en juez inapelable en una cuestión histórica» (*Jesús, hebreo de Galilea. Investigación histórica*, Salamanca 2003, 129-130).
6. No són motiu de desànim, sinó més aviat d'estímul les paraules de J. P. Meier: «Si la búsqueda del “Jesús histórico” es difícil, la búsqueda de los “parientes históricos de Jesús” se acerca a lo imposible» (*Un juicio marginal*, I, 328).

2. SIMEÓ DE CLOPÀS, SEGON RESPONSABLE DE L'ESGLÉSIA DE JERUSALEM

Malgrat la poca importància que a vegades se li dóna, penso que val la pena començar pel testimoniatge d'Hegesip. Aquest venerable judeocreient,⁷ que va viure una vintena d'anys a Roma, des del pontificat d'Anicet (155-166) fins al pontificat d'Eleuteri (174-189), i que va morir a Jerusalem ja ancià cap a l'any 180 després d'escriure en cinc volums les seves «Memòries» (ὑπομνήματα), parla de Jaume, el Just «germà del Senyor»: «Rebé l'Església, després dels apòstols (μετὰ τῶν ἀποστόλων),⁸ el germà del Senyor, Jaume, l'anomenat per tots Just des dels temps del Senyor fins també els nostres, ja que molts es deien Jaume» (*Hist. Eccl.* 2,23,4). Parla també, segons Eusebi de Cesarea (ca. 260-339), dels «descendants de Judes, que era germà, segons la carn, del Salvador (ἀδελφὸν κατὰ σάρκα τοῦ σωτῆρος), com a descendents per família de David i com a parentela del mateix Crist. Això és el que declara Hegesip quan diu: "De la família del Senyor vivien encara els néts de Judes, l'anomenat germà seu segons la carn, als quals delataren per ser de la família de David"» (*Hist. Eccl.* 3,19; 3,20,1).⁹ Dels descendents de Judes, un dels anomenats germans del Salvador diu també de l'època de l'emperador Domicià: «Vénen, doncs, i es posen al front de tota l'Església com a testimonis i com a membres de la família del Salvador. Quan a tota l'Església es va fer una pau profunda, resten encara fins al temps de l'emperador Trajà, fins que el fill de l'oncle del Senyor, l'abans esmentat Simó, fill de Clopàs, fou denunciat i acusat igualment per les sectes, també per la mateixa causa, sota el *hipaticós Àticus*» (3,32,6).¹⁰ Segons aquest mateix testimoni d'Hegesip, Simó de Clopàs fou torturat i crucificat, a l'edat de cent vint anys.

7. Cf. J. QUASTEN, *Patrología*, vol. I, Madrid 1995, 285-286; A. DI BERARDINO (dir.), *Diccionario Patristico y de la Antigüedad Cristiana*, Salamanca 1991, vol. I, 1008.

8. La traducció llatina d'aquest text d'Hegesip per part de Jeroni és: *Suscepit Ecclesiam Hierosolymorum post Apostolos frater Domini Jacobus, cognomento Justus*.

9. Amb anterioritat Eusebi escriu: «Després del martiri de Jaume i de la destrucció de Jerusalem que hi va haver aleshores, els apòstols i els deixebles del Senyor que es trobaven encara amb vida es congregaren de tot arreu, segons s'explica, i es reuniren amb els parents del Senyor segons la carn —gran nombre d'ells vivien encara— i convocaren un consell per examinar qui havia de ser considerat digne de la successió de Jaume. Tots, unànimement, decidiren que Simeó, fill de Clopàs, que és mencionat en el llibre de l'Evangelí, era digne de la seu d'aquesta església; era, es deia, cosí del Salvador. Hegesip, en efecte, diu que Clopàs era germà de Josep» (*Hist. Eccl.* 3,11).

10. El terme grec ὑπατικός significa pròpiament «governador consular», però com que no es té notícia de cap cònsol anterior a aquesta època amb aquest nom, alguns ho tradueixen de forma genèrica per «governador». De totes maneres es pot tractar de Tiberius Claudius Atticus Herodes, que va ser *consul suffictus* l'any 132. Segons la proposta d'E. M. SMALLWOOD

Hegesip parla, finalment, de la successió de Jaume, a Jerusalem, per part de Simeó, fill de Clopàs: «I després que Jaume el Just va patir martiri, com també el Senyor, per la mateixa causa, de nou (πάλι) el fill d'un oncle seu (ἐκ θείου ἀποτοῦ), Simeó de Clopàs, fou constituït *episcopos*, al qual tots l'havien proposat, ja que era un segon cosí del Senyor (ἀνεψιὸν τοῦ κυρίου δεύτερον)» (*Hist. Eccl.* 4,22,4).¹¹ Aquest text d'Hegesip sembla indicar Simeó de Clopàs com un fill d'un oncle del Senyor, és a dir, com un cosí de Jesús. Així, doncs, va ser constituït successor de Jaume el Just, al front de la comunitat de Jerusalem, de nou (πάλι) un cosí del Senyor. Era el segon (δεύτερον) cosí del Senyor que es posava al capdavant d'aquesta Església. Primerament va ser Jaume, a continuació va ser Simeó.

Hegesip anomena normalment Jaume el Just «germà del Senyor», però aquí, utilitzant un altre tipus de llenguatge, indica que es tracta d'un cosí. En canvi, de Simeó, segurament perquè va viure molts més anys i el llenguatge havia canviat, la designació sempre és «cosí del Senyor». De Judes, que no va tenir una vida gaire llarga, ja que Hegesip parla dels seus néts vius en temps de Domicià (81-96), sobreentenen-se que Judes ja és mort, conserva la terminologia més antiga i l'anomena també «germà, segons la carn, del Salvador»¹²

(«Atticus, Legate of Judaea under Trajan», *JRS* 52 [1962] 131-133), Àtticus hauria pogut ser governador de Judea cap a l'inici del regnat de Trajà, entre el 99 i el 103. Schürer ho considera una possibilitat raonable. De totes maneres, el martiri a 120 anys es pot considerar una dada llegendària, de tal manera que no s'hi pot especular, considerant que aquest cosí de Jesús era més gran que ell i que havia nascut cap a l'any 13 aC. (cf., en canvi, A. Velasco en la nota 245 en el primer volum de la seva edició castellana de la *Història Eclesiàstica*).

11. Sobre la traducció d'aquest text, cf. BLINZLER, *Die Brüder*, excursus 9. J. P. Meier infravalora la importància d'aquest testimoni quan escriu: «El texto de [*Hist. Eccl.*] 4,22,4 parece decir que el Simón de que se trata era el hijo de Cleofás, tío de Jesús (¿o de Santiago?: el texto es ambiguo hasta este punto). Dada la ambigüedad y el estado fragmentario del pasaje de Hegesipo, así como lo habitual del nombre Simón/Simeón entre los judíos durante los siglos I anterior y posterior al cambio de era, no podemos estar seguros de que Hegesipo se refiera al Simón identificado como hermano de Jesús en Marcos y Mateo ni, apurando las cosas, de que sea siempre coherente en sus declaraciones e identificaciones» (*Un juicio marginal*, I, 369, nota 41).
12. Com indica Blinzler (*Die Brüder*, excursus 10), amb l'afegit *κατὰ σάρκα* Hegesip indica tan sols que el títol «germà del Senyor» és pres «segons l'ordre temporal» no pas *κατὰ πνεῦμα*, però no indica que el terme *ἀδελφός* s'entengui com a «germà carnal». Blinzler fa referència correctament a l'expressió de la *Història de Josep el fuster*, apòcrif de finals del segle IV que utilitza l'expressió referida a Josep «pare de Crist segons la carn» (preàmbul; 2,6; 4,2; 7,14; 30,8; trad. Roser Puig, en A. PUIG, *Els evangelis apòcrifs*, Barcelona 2008, vol. I, 319-348), tot i que accepta la concepció virginal de Jesús. Meier s'equivoca quan diu que «resulta extremadament difícil afirmar que una frase precisa como "hermano del Señor según la carne" signifique en realidad "primo" o se refiera simplemente a una hermandad espiritual y no física» (*Un juicio marginal*, I, 339). Hegesip afirma que el títol honorífic «germà del Senyor» no indica una

o «família del Senyor». Es veu que, malgrat que l'expressió plural «germans del Senyor» és molt antiga, es conservà en singular d'una manera eminent referida a Jaume el Just. Amb el temps la manera de designar la resta de parents més pròxims de Jesús s'anà distanciant d'aquesta expressió, primer precisant de Judes que era «germà, segons la carn, del Salvador» i, en una època més avançada, designant a Simeó tan sols com a «cosí del Senyor».

Aquest sentit honorífic que té l'expressió «germans del Senyor»¹³ es mostra indirectament en una citació de Sext Juli l'Africà, que escriu cap a l'any 220, conservada per Eusebi de Cesarea: «Algunes persones amb cura van conservar les seves pròpies genealogies, ja sigui recordant els noms ja fent-ne còpies, i es glorien d'haver mantingut la memòria de la seva noblesa. Entre ells es troben els qui ja hem mencionat, els anomenats *θεσποσυνες*,¹⁴ a causa de les seves relacions amb la família del Senyor; eren originaris dels pobles jueus de Natzaret i de Kokaba, s'havien estès per la resta del país i havien compilat la mencionada genealogia a partir del Llibre dels Dies, el millor que van poder» (*Hist. Eccl.* 1,7,14). La «família del Senyor» constitueixen un grup que consideren aquest parentesc com un títol de glòria, de tal manera que són designats amb una expressió difícil de traduir, però que mostra clarament aquesta relació de parentiu amb el Senyor. La personalitat, sobretot de Jaume, va consolidar especialment la importància que va tenir aquest grup de familiars dins la comunitat de Jerusalem.¹⁵

fraternitat «segons l'esperit», sinó «segons la carn», és a dir, es tracta d'un parent del Senyor, sense cap preeminència sobre Pere o sobre el grup dels Dotze.

13. Meier (*Un judici marginal*, I, 335) considera molt discutible que l'origen de l'expressió «germans del Senyor» es trobi en una expressió aramea (p. ex., *'aha' di mareya*). Però la designació honorífica dels parents del Senyor, que tanta importància tenien en la comunitat de Jerusalem (la comunitat hebrea, no pas la comunitat hel·lenista), havia de tenir el seu origen en arameu, no pas en grec, ja que la llengua d'aquesta comunitat de Jaume era l'arameu. Com que es tractava d'un títol honorífic, la seva traducció al grec havia de ser «germans del Senyor» per una doble raó: en primer lloc, per ser la traducció literal més normal i, en segon lloc, perquè l'expressió «cosins del Senyor» no té l'estructura que correspon a un títol honorífic, sinó que es un llenguatge merament informatiu.
14. El terme significa en grec: «qui concerne le maître, du maître, part[iculièrment] du maître de maison» (A. BAILLY, *Dictionnaire Grec Français*, Paris ed. 2000, 448). És a dir «els pertanyents (a la família) del Senyor».
15. La dimensió no tan sols familiar de la figura de Jaume va ser assenyalada ja per sant Jeroni en el seu *Commentarium ad Galatas*: «Nunc hoc sufficiat, ut propter egregios mores, et incomparabilem fidem sapientiamque non mediam frater dictus sit Domini: et quod primus ei Ecclesiae praefuerit, quae prima in Christum credens ex Judaeis fuerat congregata [...] Sed precipue hic frater dicitur, cui filios matris suae ad Patrem vadens Dominus commendaverat [...]; sic et beatus Jacobus specialiter frater Domini (ut ante diximus) appellatus est» (PL 26, 330).

3. JAUME, EL GERMÀ DEL SENYOR, RESPONSABLE DE L'ESGLÉSIA DE JERUSALEM

Els textos d'Hegesip sobre Simeó de Clofàs ja indicaven clarament que aquest va succeir Jaume «el germà del Senyor», al front de l'Església a Jerusalem. Com a tal responsable apareix en el llibre dels Fets dels Apòstols durant la darrera estada de Pau a Jerusalem (cf. Ac 21,18). El seu paper preponderant a la ciutat santa queda destacat també en altres textos, al costat de Cefes o Pere, o bé al costat de Pere i Joan.

Però és especialment en la literatura apòcrifa on serà expressada d'una manera especial aquesta responsabilitat de Jaume a Jerusalem. Ho estudiarem més endavant en parlar de la successió de Jesús.

4. MARIA DE JAUME AL PEU DE LA CREU, SEGONS Mc 15,40

Aquest paper preponderant de Jaume en la comunitat primitiva de Jerusalem queda destacat a l'evangeli més antic, l'Evangelí de Mc, quan situa al costat de la creu «Maria Magdalena, Maria mare de Jaume *el Menor* i de Josep (Μαρία Ἰακώβου τοῦ μικροῦ καὶ Ἰωσήτος μήτηρ),¹⁶ i Salomé» (Mc 15,40). L'expressió «Jaume el Menor» és utilitzada, sens dubte, per a diferenciar-lo dels altres Jaumes que apareixen en aquest evangeli, com és el cas de Jaume de Zebedeu o de Jaume d'Alfeu (Mc 2,14; 3,18; Mt 10,3; Lc 6,15; Ac 6,13).¹⁷ La parella de germans Jaume i Josep coincideix fonamentalment amb els dos primers noms de la llista de germans de Jesús. Alguns autors eviten aquesta identificació, però de moment no es pot negar la coincidència.¹⁸

16. El còdex Vaticà té la lliçó: Μαρία ἡ Ἰακώβου τοῦ μικροῦ καὶ ἡ Ἰωσήτος μήτηρ.

17. L'apel·latiu «el Menor» no és tan sols una forma de diferenciar dos Jaumes diferents, sinó, al mateix temps, una forma de situar en un pla diferent el portador d'aquest apel·latiu. Això és segurament un indicatiu de tensió entre dos personatges anomenats Jaume. Com que aquest és l'únic lloc en tot el Nou Testament on apareix aquest apel·latiu, es pot considerar que és una forma d'aquest evangelista o de la seva comunitat d'expressar la seva valoració «menor» de la funció d'aquest, funció que els seus partidaris o les seves comunitats podrien sobrevalorar. Això seria un indicatiu més per a relacionar aquest Jaume el Menor amb el Jaume «germà del Senyor» que va ser al front de la comunitat de Jerusalem.

18. Per a Meier, Maria la mare de Jaume i de Josep no s'ha d'identificar amb la mare de Jesús. Per una altra banda, considera més probable que Jaume el Menor i Josep s'hagin de diferenciar del Jaume i de Josep de les llistes de germans de Jesús, ja que es tractava de noms molt corrents (*Un judío marginal*, I, 363-364, nota 21). Es tracta, segons ell, d'«una pista falsa en el camino hacia los hermanos de Jesús» (ibíd., I, 364).

R. Pesch¹⁹ ha volgut veure en aquesta llista de Mc quatre dones: Maria Magdalena; Maria, la filla («el més probable») o mare de Jaume; la mare de Josep, i Salomé. Dedueix que es tracta de quatre dones i no pas de tres pel fet que en 15,47 es parli de «Maria, la de Josep» i en 16,1 de «Maria, la de Jaume». Però s'ha de tenir en compte que en el còdex Beza el text en 15,47 indica «Maria de Jaume» i en 16,1 no hi és, de manera que no es produeix una doble designació. J. Mateos considera l'argumentació de Pesch com la més convincent,²⁰ basant-se de nou en la doble designació en els còdexs i sense tenir en compte la lliçó del còdex Beza. J. Gnilka, en canvi, considera la solució de Pesch no satisfactòria i veu Maria com la mare de Jaume i de Josep.²¹ És la mateixa postura que V. Taylor, que considera que probablement es parla de tres dones, malgrat reconèixer que la lliçó del còdex Vaticà amb l'article nominatiu ἡ abans dels dos genitius portaria a una lectura de quatre dones.²² La postura postposada d'una aposició amb dos genitius sense article nominatiu que la precedeixi, en canvi, està indicant els dos fills d'aquesta mare anomenada Maria.

Si aquest Jaume el Menor fos identificat amb Jaume «el germà del Senyor», resultaria que l'Evangeli de Mc hauria col·locat la mare del primer responsable de la comunitat postpasqual de Jerusalem al peu de la creu de Jesús (i vora el sepulcre a 15,47, segons el còdex Beza). L'Evangeli de Mc (i amb més motiu aquest text de la seva primera redacció)²³ és considerat generalment pels estudiosos com força anterior a la destrucció de Jerusalem pels romans, és a dir, anterior a la mateixa mort de Jaume «el germà del Senyor», a Jerusalem, durant el breu pontificat d'Anan, fill d'Annàs, l'any 62.

5. MARIA DE CLOFÀS AL PEU DE LA CREU, SEGONS JN 19,25

L'Evangeli de Jn, situat pels estudiosos amb posterioritat a la destrucció de Jerusalem (i, per tant, posterior a la mort de Jaume), situa al peu de la creu un altre conjunt de dones: «Vora la creu de Jesús hi havia la seva mare i la germana de la seva mare, Maria, muller de Cleofàs, i Maria Magdalena (ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνῆ)» (Jn

19. R. PESCH, *Das Markusevangelium*, Freiburg 1977, vol. II, *ad loc.*

20. Cf. J. MATEOS, *El Evangelio de Marcos*, vol. III, Córdoba 2008, 735, nota 1689.

21. Cf. J. GNILKA, *El Evangelio según san Marcos*, vol. II, Salamanca 1986, 381, nota 600.

22. Cf. V. TAYLOR, *Evangelio según san Marcos*, Salamanca, 1980, 724.

23. Sobre les diverses redaccions de l'Evangeli de sant Marc, cf. J. RIUS-CAMPS, *El Evangelio de Marcos: etapas de su redacción*, Estella 2008.

19,25). Els autors discuteixen si hi ha en aquesta llista dues dones (la seva mare i la germana de la seva mare = Maria de Cleofàs i Maria Magdalena), tres dones (la seva mare i la germana de la mare [és a dir Maria de Cleofàs] i Maria Magdalena) o bé quatre (la seva mare i la germana de la mare i Maria de Cleofàs i Maria Magdalena). R. Schnackenburg escriu: «La idea que es tracti de dues dones tan sols (els noms correspondrien a aquelles indicades amb el grau de parentiu) s'exclou per ella mateixa per raons objectives: Maria Magdalena seria la germana de la mare de Jesús!»²⁴ J. Mateos i J. Barreto, per la seva banda, escriuen: «La possibilitat de quatre dones queda descartada per faltar la partícula *kai* entre la segona i la tercera denominació» (cf. 21,2).²⁵

El paral·lelisme amb la llista de Mc fa pensar que en tots dos casos es tracta d'un llista triple. Així, en totes dues llistes, apareix en el lloc central una dona anomenada Maria.²⁶ En la llista de Mc es tracta de Maria, la mare de Jaume i Josep. En la llista de Jn es tracta de la germana de la seva mare, és a dir, Maria de Cleofàs. D'aquesta manera s'estableix un paral·lelisme entre Maria, la mare de Jaume i de Josep, i Maria de Cleofàs.²⁷ El fet que, amb aquest interpretació, en Jn 19,25 es faria menció de dues germanes que por-

24. SCHNACKENGURG, *Das Johannesevangelium*, III, *ad loc.* Opta per considerar que es tracta de quatre dones. També opta per quatre dones R. E. BROWN, *El Evangelio segun Juan*, II, 1197-1198.

25. J. MATEOS – J. BARRETO, *El Evangelio de Juan*, Madrid 1979, p. 814. Opten per considerar que es tracta de dues dones. Malgrat considerar que en aquesta llista es parla literàriament de tres dones, J. D. Tabor identifica la mare de Jesús amb Maria de Cleofàs (i amb Maria de Jaume i Josep): «Lo que parece más plausible es que la “María madre de Santiago y José” fuese la misma María madre de Jesús, y que el Evangelio de Juan (o posteriores editores) haya creado una tercera María, esposa de Clopás, que, en realidad, es la misma mujer, para encubrir el hecho de que la madre de Jesús, María, tras la muerte de José, se desposó con su hermano Clopás» (*La dinastía de Jesús*, Barcelona 2007, 101). Ja no sabem si ens trobem en exegesi dels textos, en estudi històric o immersos en una novel·la.

26. No es pot utilitzar el que A. Roberts i J. Donaldson van editar com a fragment X de Papies (*The Early Church Fathers*), ja que es tracta d'un text evidentment posterior. Es tracta d'un intent d'identificació de les dones que apareixen en les llistes evangèliques: «(1) Maria, la mare del Senyor. (2) Maria, l'esposa de Cleofàs o d'Alfeu, que era la mare de Jaume, bisbe i apòstol, i de Simeó i de Tadeu i de Josep. (3) Maria Salomé, esposa de Zebedeu, mare de Joan, l'evangelista, i de Jaume. (4) Maria Magdalena. Aquestes quatre es troben en l'Evangelii. Jaume i Judes eren fills d'una tieta del Senyor (2). Jaume i Joan eren fills d'una altra tieta del Senyor (3). Maria, mare de Jaume el Menor i de Josep, esposa d'Alfeu, era la germana de Maria la mare del Senyor, a la qual Joan anomena de Cleofàs, ja sigui pel seu pare o d'aquesta família, o per alguna altra raó. Maria Salomé s'anomena Salomé, ja sigui pel seu marit o pel seu poble. Alguns diuen que és la mateixa que Maria de Cleofàs, per haver tingut dos marits.»

27. La identificació entre la germana i Maria de Cleofàs es troba també en J. Montserrat, malgrat que per aquest «la pretendida “hermana” de Jesús [lege: de la mare de Jesús] es una ficción, así como también su esposo Cleofàs» (*Jesús el Galileo armado. Historia laica de Jesús*, Madrid 2007, 68).

tarien el mateix nom (Maria, mare de Jesús, i Maria de Cleofàs) no és una dificultat insalvable, ja que el terme «germana» podria ser utilitzat en el sentit de «cunyada».²⁸

Aquesta interpretació d'una llista de tres dones és la que es troba en l'Evangelí gnòstic de Felip: «N'hi havia tres que sempre anaven amb el Senyor: la seva mare Maria, la seva germana i Magdalena, que era anomenada la seva companya. La seva germana, la seva mare i la seva companya eren cadascuna una Maria.»²⁹ És tan sols en la llista de dones al peu de la creu en Jn que es fa referència a la mare, la germana i la Magdalena, encara que en Jn es tracta de «la germana de la seva mare» i aquí de «la germana» respecte a Jesús.

Eusebi de Cesarea, si no ja el mateix Hegesip, estableix una relació entre Clofàs, el pare de Simeó, segon responsable de la comunitat de Jerusalem, i Maria (dona) de Clofàs, que estava al peu de la creu. D'aquesta manera, Maria de Clofàs, que va estar al peu de la creu, seria la mare d'aquell Simeó que, posteriorment, va ser al front de la comunitat de Jerusalem.

Si això va ser així, resulta que l'Evangelí de Mc, escrit amb anterioritat a la mort de Jaume, situa al peu de la creu Maria, la mare de Jaume; mentre l'Evangelí de Jn, escrit després de la mort de Jaume, situaria al peu de la creu, la mare del seu successor a Jerusalem, és a dir, Maria de Cleofàs. D'aquesta manera les llistes marcanes i joannees de les dones al peu de la creu ens inviten a dirigir la nostra atenció sobre els dos primers responsables de la comunitat creient a Jerusalem i, per tant, al tema de la successió de Jesús.

28. Aquesta consideració, de «germana» com a cunyada, va ser ja suggerida per K. ENDEMANN «Zur Frage über die Brüder des Herrn», *NKZ* 11 (1900) 833-865. La dificultat al fet que dues germanes carnals portin el mateix nom és subratllada per BROWN, *El Evangelio según Juan*, II, 1197, que no ho considera gaire versemblant; aquest és també l'argument de J. L. LAGRANGE, *Évangile selon S. Jean*, Paris 1925, 493, per a considerar després de llargues vacil·lacions que es tracta d'una llista de quatre dones; SCHNACKENBURG, *Das Johannesevangelium*, Freiburg 1975, vol. III, *ad loc.*, veu la dificultat, però reconeix que «germanes» podria indicar un altre grau de parentiu. La tradició, de vegades, per mantenir el fet que Maria de Cleofàs sigui germana —entesa, però, com a germanastra— de la mare de Jesús, complica novel·lescament les relacions familiars: «Quan Josep anava a algun convit amb els seus fills Jaume, Josep, Judes i Simeó i les seves dues filles, hi anaven també sempre Jesús i la seva mare, amb la germana d'aquesta, Maria de Cleofàs, que el Senyor Déu havia donat al seu pare Cleofàs i a la seva mare Anna en recompensa per l'ofrena que havien fet a Déu de Maria, mare de Jesús. També li havien posat el mateix nom de Maria per a consol dels seus pares» (*Evangelí del Pseudo-Mateu* 42,1, trad. Joan Torras, en PUIG, *Els evangelis apòcrifs*, 314). Com anota A. Puig «aquest text pressuposa que, un cop mort Joaquim, Anna, la mare de Maria, es torna a casar amb un home anomenat Cleofàs» (ibíd., nota 268). La figura de Cleofàs resultaria aquí oncle avi dels «germans de Jesús».

29. EvFlp 32, trad. J. Montserrat, en A. PUIG, *Apòcrifs del Nou Testament*, Barcelona 1990, 102.

6. LA SUCCESSIÓ DE JESÚS: DISCUSSIONS ENTRE ELS DEIXEBLES

En l'Evangeli de Mc, després que Jesús ha fet el (segon) anunci de la seva entrega, es desplaça a Cafarnaum amb els seus deixebles. Arribats allà, els preguntava: «Què discutíeu pel camí?» Aleshores l'evangelista indica: «Però ells callaven, perquè entre ells havien discutit qui d'ells seria el més important» (Mc 9,34). El text del còdex Beza subratlla que es tractava d'una discussió sobre «qui d'ells seria el més important (τίς μείζων γένηται αὐτῶν)», tot just després que ell ha indicat que serà entregat i l'executaran. El text alexandrí ha convertit la discussió, per la successió de Jesús, en una simple pregunta sobre «qui (era) el més important (τίς μείζων)».³⁰

El significat d'aquesta pregunta és clarament expressat en l'Evangeli gnòstic de Tomàs: «Els deixebles digueren a Jesús: "Sabem que tu et separaràs de nosaltres. Qui serà (aleshores) gran per damunt de nosaltres?" Jesús els digué: "On sigui que us trobeu, heu d'anar a Jaume, el Just, per a ell foren creats el cel i la terra"» (NHC II/2,12,1-2). Per a aquest grup de comunitats és Jaume, el Just, el qui succeeix Jesús després que ja no és entre els seus deixebles. Aquest text pertanyeria a l'estrat més antic d'aquest evangeli, que es podria situar en la primera dècada del segle II.³¹

7. CAP SUCCESSOR, SEGONS L'EVANGELI DE MC

La pregunta sobre la successió de Jesús, en l'Evangeli de Mc, queda sense resposta en la primera redacció. Jesús com a resposta realitza un gest que, segons el text del còdex Beza, és el següent: «Aleshores s'assegué i va cridar els Dotze; prengué el criadet i el va posar enmig d'ells; el féu reclinar a taula i els digué: "Qui un d'aquest criadets aculli, en el meu nom, m'acull a mi; i qui m'hagi acollit, no m'acull a mi, sinó el qui m'ha enviat"» (Mc 9,36-37). El text alexandrí anticipa al gest de Jesús l'ensenyament següent: «Si algú vol ser el primer, que es faci el darrer de tots i el servidor de tots» (v. 35b). No hi ha primer, no hi ha successor, sinó que tothom és invitat a fer-se servidor de tots.

30. Cf. J. RIUS-CAMPS «Les Variants del Text Occidental de l'Evangeli de Marc (XVI) (Mc 9,30-10,52)», *RCatT* 31/1 (2006), 197 n. 877.

31. Cf. A. PUIG, *Un Jesús desconocido. Las claves del evangelio gnóstico de Tomás*, Barcelona 2008, 53-54.

En els textos que Rius-Camps ha considerat de segona redacció i, per tant, uns anys posteriors, l'Evangelí de Mc afegeix dues fortes crítiques a aquells que d'alguna manera s'han posat o desitgen posar-se davant. El primer és la forta reprensió que Jesús fa a Pere, quan després d'haver anunciat (per primera vegada) el seu sofriment, el seu rebuig i la seva execució, Pere el pren a part i comença a conjurar-lo. La reacció de Jesús és potser la més forta de tot l'evangelí: «Ell, però, es girà i, en presència dels seus deixebles, conjurà Pere dient: "Vés-te'n darrere meu, Satanàs, perquè no penses a la manera de Déu, sinó dels homes"» (Mc 8,33).

El segon text sobre aquesta problemàtica és l'episodi de la petició de Jaume i Joan, els fills de Zebedeu (Mc 10,35-45). La petició és molt clara: «Concedeix-nos que un a la teva dreta i l'altre a la teva esquerra ens asseiem en la teva exaltació» (Mc 10,37), de tal manera que «en sentir-ho els altres deu començaren a indignar-se contra Jaume i Joan» (Mc 10,41). L'ensenyament final de Jesús mostra la seva novetat i el seu exemple: «Sabeu molt bé que els qui figuren com a caps de les nacions també les tiranitzen i que els seus magnats les oprimeixen. No ha de ser pas així entre vosaltres; al contrari, el qui vulgui ser important entre vosaltres, que sigui el vostre servidor, i el qui vulgui ser el primer de vosaltres, serà el vostre criat. Perquè el Fill de l'home no ha vingut per a ser servit, sinó per a servir i per a donar la seva vida en rescat per a tots» (Mc 10,42-45).

De totes maneres, en l'Evangelí de Mc, hi ha diverses referències a personatges que, fora del grup d'on neix aquest evangelí, devien tenir un lloc destacat. La primera referència és Mc 16,7 on el «jove», a la vora del sepulcre, indica a les dones el missatge que han de comunicar «als seus deixebles i a Pere». ³² He indicat ja la referència a Jaume en Mc 15,40, quan s'indica entre les dones que hi era prop de la creu «Maria, mare de Jaume el Menor i de Joset». En el mateix text es fa referència a Maria Magdalena, que juntament de nou amb Maria de Jaume també s'indica que havien observat el lloc on Jesús havia estat sepultat (Mc 15,47). ³³

32. El subratllat crític d'aquesta referència a Pere és comentat per Rius-Camps de la manera següent: «De momento Pedro, según el mensajero celeste, no forma parte del grupo de "sus discípulos", pues ha renegado de Jesús» (*El Evangelio de Marcos*, 204)

33. La referència a Maria Magdalena, Maria de Jaume i Salomé en Mc 16,1 és una lliçó del text alexandrí, però no pas del text occidental.

8. PERE COM A SUCCESSOR, SEGONS L'EVANGELI DE MT

La figura de Pere adquireix un relleu especial en l'Evangelí de Mt, de tal manera que en ell s'indica d'una manera explícita i extensa el seu paper dins la construcció de l'Església de Jesucrist. El text principal és, sens dubte, Mt 16,17-19: «Jesús, responent, digué: “Feliç de tu, Simó, bar Jonàs, perquè això no t'ho ha revelat la carn ni la sang, sinó el meu Pare que està en els cels! I jo et dic que tu ets Pere, i sobre aquesta pedra edificaré la meua Església, i les portes de l'Hades no la podran dominar. Et donaré les claus del Regne dels cels; i allò que lliguis a la terra quedarà lligat als cels, i allò que deslliguis a la terra quedarà deslligat als cels”.» Aquest text és un afegit redaccional de Mt formulat «en una visió retrospectiva de l'activitat de Pere ja finalitzada».³⁴ És tracta, doncs, d'un afegit respecte a la visió que representava l'Evangelí de Mc.

9. JAUME COM A SUCCESSOR, SEGONS LA LITERATURA APÒCRIFA

La figura de Jaume «el germà del Senyor», que va tenir una importància tan gran en la comunitat primitiva de Jerusalem, no és reflectida d'una manera directa en els textos evangèlics. Això és senyal que la seva importància va ser en la comunitat postpasqual, i és com a tal que apareixerà en les cartes de Pau i en els Fets dels Apòstols.

Per a descobrir la seva funció cal recórrer més aviat a la literatura apòcrifa. Segons Jeroni, l'Evangelí dels Hebreus assenyalava com a primera aparició de Jesús ressuscitat una aparició a Jaume: «I el Senyor, havent donat el llençol al criat del sacerdot, se n'anà a casa de Jaume i se li aparegué [...] I, poc després, el Senyor digué: “Porteu la taula i el pa” [...] Prengué el pa, el beneí, el partí i el donà a Jaume, el Just, i li va dir: “Germà meu, menja el teu pa, perquè el Fill de l'home ha ressuscitat d'entre els morts”.»³⁵

Aquesta primera aparició del ressuscitat a Jaume indica la funció importantíssima d'aquest en la comunitat primitiva. Hegesip, segons el testimoni d'Eusebi de Cesarea, indica que «Rebé l'Església (διαδέχεται τὴν ἐκκλησίαν) després dels apòstols, el germà del Senyor, Jaume, l'anomenat per tots Just» (*Hist. Eccl.* 2,23,4). Epifani explicita el significat d'aquest «rebé l'Església»

34. U. Luz, *El Evangelio según san Mateo*, vol. II, Salamanca 2001, 601.

35. *De viris illustribus*, 2, trad. J. Sidera, en PUIG, *Apòcrifs del Nou Testament*, 47.

quan indica en el seu *Panarion* que Jaume va ser el primer en rebre el tron episcopal de l'Església de Jerusalem (5,19,7; cf. també *Hist. Eccl.* 2,1,2).

També Climent d'Alexandria explicita la manera com Jaume rebé la responsabilitat de la comunitat de Jerusalem, segons el testimoni d'Eusebi: «Després de l'ascensió del Salvador, Pere, Jaume i Joan, malgrat haver estat els predilectes del Salvador, no es van adjudicar aquest honor, sinó que elegiren *episcopos* de Jerusalem Jaume el Just» (*Hist. Eccl.* 2,1,3).

Eusebi ajunta el doble llenguatge quan indica que Jaume va rebre la seva missió de Jesucrist i dels apòstols: «El tron de Jaume, el primer que va rebre l'episcopat de l'església de Jerusalem de part (πρός) del Salvador i dels apòstols, i al que els Oracles divins anomenen també germà de Crist, s'ha conservat fins avui» (*Hist. Eccl.* 7,19).

El títol de «germà del Senyor» és interpretat clarament d'una manera espiritual dins aquesta literatura gnòstica. El Primer Apocalipsi de Jaume, de la Biblioteca de Nag Hammadi, diu en el seu començament: «T'he indicat això, Jaume, germà meu, perquè no et dic per atzar "germà meu". Tu no ets el meu germà d'acord amb la matèria ni ho ignoro en allò que es refereix a tu, perquè si et dono una indicció ho sàpigues i ho entenguis» (NHC 5,3,24). Al Segon Apocalipsi de Jaume, aquest descriu així una trobada amb el ressuscitat: «Em digué: "Salve, germà meu; germà meu, salve". Una vegada vaig haver alçat el meu rostre per a mirar-lo, em digué la Mare: "No tinguis por, fill meu, perquè et va dir així: germà meu; ja que heu estat nodrits amb la mateixa llet. Per això em diu "la meva Mare", perquè no és un estrany per a nosaltres. És germà per la part del teu Pare» (NHC 5,3,50).³⁶

10. EL DEIXEBLE ESTIMAT COM A SUCCESSOR, SEGONS L'EVANGELI DE JN

Si alguna literatura subratlla la funció de Jaume a Jerusalem i l'Evangelí de Mt subratlla la missió rebuda per Pere de boca de Jesús, l'Evangelí de Jn posa l'accent en una nova figura, representant de la pròpia comunitat, el deixeble estimat. Escriu U. Luz: «Un paral·lel exacte de la figura mateana de Pere és el *deixeble estimat* de Joan.»³⁷

36. Comenta J. Montserrat: «La Madre es aquí Sabiduría (*Sophía*), y el Padre es el Primer Principio, de acuerdo con la constante terminología gnóstica, sobre todo valentiniana. La leche de la Madre que beberá el Revelador es mencionada por GrPod 40,29-30» (A. PIÑERO – J. MONTSERRAT TORRENTS – F. GARCÍA BAZÁN, *Textos gnósticos. Biblioteca de Nag Hammadi III: Apocalipsis y otros escritos*, Madrid 2000, 105, nota 14).

37. Luz, *El Evangelio según san Mateo*, II, 614.

En aquest evangeli apareix al costat de la figura de Pere, la figura de l'altre deixeble o del deixeble estimat. A taula, en el darrer sopar, és Simó Pere qui fa senyes al deixeble que Jesús estimava «que era a taula al costa d'ell», que preguntí a Jesús de qui estava parlant quan es referia al qui el trairia (Jn 13,23-25). Després del prendiment de Jesús mentre Simó Pere es quedava fora, l'altre deixeble va entrar amb Jesús al pati del palau del gran sacerdot i aconseguirà l'entrada també de Pere (Jn 18,15-16). Cridats per Maria Magdalena³⁸ aniran junts al sepulcre Simó Pere i l'altre deixeble «aquell que Jesús estimava»: l'altre deixeble arriba primer al sepulcre «però no hi va entrar», mentre «després arribà també Simó Pere, que el seguia, i va entrar al sepulcre» (Jn 20,6).³⁹ Al llac de Tiberíades, quan el ressuscitat s'apareix a set deixebles, és el deixeble que Jesús estimava el qui diu a Pere: «És el Senyor» (Jn 21,7).

Però tot aquest paral·lelisme entre les dues figures de Pere i el deixeble estimat es manté sempre amb un reconeixement respectuós de la funció principal de Pere. En el capítol 21 l'evangelista narra la triple pregunta de Jesús ressuscitat a Simó Pere i la triple repetició de la seva missió: «Pastura els meus anyells» / «Pastura les meves ovelles» / «Pastura les meves ovelles» (Jn 21,15.16.17). I, aclareix, al mateix temps, que Jesús no va dir d'aquest deixeble que no moriria, sinó tan sols: «Si vull que es quedi fins que jo vingui, què hi tens a dir?» (Jn 21,23).

38. La figura de Maria Magdalena té, sens dubte, una gran importància en els textos evangèlics, especialment en l'Evangeli de Jn. De totes maneres, la rivalitat o tensions amb les altres figures importants de les comunitats és un fenomen que es desenvolupa literàriament en els textos especialment gnòstics, responen a situacions de crítica de la gran Església, ja en el segle II. Així, p. ex., en l'Evangeli gnòstic de Maria, un text l'origen del qual es pot datar a principis del segle III: «Pere digué: Mariham, germana, nosaltres sabem que el Salvador t'estimava més que a les altres dones. Explica'ns les paraules del Salvador, les que recordes, les que tu saps i nosaltres no, les que nosaltres no hem sentit. Mariham respongué dient: El que us és amagat, us ho anunciaré». Aleshores començà el següent relat: «Jo —digué— vaig veure el Senyor en una visió i li vaig dir: Senyor, avui us he vist en una visió» [...] Aleshores Andreu respongué dient als germans: «Digueu el que us sembla d'això que ha dit. Jo, per la meva part, no crec pas que el Salvador hagi dit totes aquestes coses. Certament, aquestes doctrines són ben estranyes». Pere respongué i parlà en el mateix sentit, i els interrogà respecte al Salvador: «¿És que ha parlat amb una dona sense saber-ho nosaltres i no pas obertament? ¿Hem de capgirar-nos i escoltar-la tots? ¿És que l'ha preferida a nosaltres?» (EvMar 8-9.15-16, trad. J. Montserrat, 154-156). Aplicar als textos evangèlics el mètode de la sospita, per a intentar descobrir la història real de Maria Magdalena i el seu paper en les primeres comunitats, es converteix moltes vegades en una projecció en el passat de l'especulació teològica gnòstica sobre la seva figura. Per això no estudio aquí la seva persona.

39. La lliçó del còdex Beza, en el v. 9, no és com la del text alexandrí: «i veié i cregué», sinó negativa: «i veié i no cregué».

De totes maneres, en aquest evangeli, la primera aparició del ressuscitat es realitza a Maria Magdalena, de tal manera que és ella la primera a anunciar als deixebles: «He vist el Senyor» (Jn 20,18). Per una altra banda, malgrat després de l'episodi de Canà es parli dels «seus germans», en 7,5 s'indica que «els seus germans no creien en ell».⁴⁰

11. LA PÈRDUA DE SENTIT DELS DOTZE, SEGONS L'OBRA LUCANA

J. Rius-Camps i J. Read-Heimerdinger han aclarit recentment, especialment a partir del text del còdex Beza, que en l'obra lucana, concretament en l'episodi de la substitució del dotzè apòstol (Ac 1,15-26), es produeix una doble tensió, per una banda entre els Onze i els germans, i, per una altra, entre el que tots ells fan i el que Jesús havia indicat en l'espera de l'Esperit.

Entre la gent reunida a la sala de dalt, malgrat estaven units per la seva adhesió a Jesús d'una manera o altra, existia una tensió subjacent [...]. Després de la partida final de Jesús, aquests darrers [els germans] tindrien, com a família biològica, l'interès de tenir cura que Jesús seguís representat, però el seu interès es veu amenaçat per l'existència dels Onze. Aquests havien estat elegits inicialment com un grup de Dotze per a representar les tribus d'Israel per decisió expressa de Jesús que elegí els apòstols «per mitjà de l'Esperit Sant» (1,2; cf. Lc 22,30), i a ells se'ls havia encarregat el mandat de donar testimoni de Jesús. Tanmateix, el seu nombre s'havia quedat incomplet per la mort de Jesús, i, segons el Còdex Beza, Jesús no havia tingut a bé restablir el nombre complet quan els apòstols el pressionaren a «restaurar (la dotzena tribu) per al regne d'Israel».⁴¹

La principal conseqüència que se segueix d'aquesta elecció [de Maties] és que amb la restauració del nombre dotze, els apòstols han restringit l'abast universal del testimoni que Jesús els havia ordenat que donessin. S'han afermat a la seva idea que el grup apostòlic havia de reflectir el model patriarcal del lideratge d'Israel. La seva idea entrarà en conflicte amb l'amplitud de visió que era un tret distintiu de l'encàrrec de Jesús, ja que els deixebles es trobaran que Jesús no pretenia que es mantingués l'antic model de lideratge després de la mort de Judes.⁴²

40. El còdex Beza afegeix τῶτε «aleshores».

41. J. RIUS-CAMPS – J. READ-HEIMERDINGER, *El mensaje de los Hechos de los apóstoles en el Códice Beza*, vol. I, Estella 2009, 114.

42. *Ibíd.*, 130.

El nombre dotze no tornarà a aparèixer en el llibre dels Fets fins a les tensions de la comunitat de Jerusalem entre els hel·lenistes i els hebreus en el tema de les viudes, quan «els Dotze convocaran la comunitat hel·lenista invitant-la a organitzar-se sobre la base del nombre set, un nombre que té connotacions universals (6,2-6). La raó per la qual aquest passatge és tan significatiu és perquè marca la fi del domini dels Dotze i el començament de la seva caiguda. Ja no tornaran a aparèixer com els successors dels patriarques d'Israel. No és casualitat que, a partir d'aquest conflicte (malgrat no s'especifica el temps exacte), Jaume, el germà del Senyor, sigui el qui prengui les regnes de l'Església de Jerusalem».⁴³

12. UN TESTIMONI DE LES DISCUSSIONS: LES CARTES ORIGINALS DE PAU

Les cartes originals de Pau, per la seva antiguitat i la seva datació precisa —entre l'any 50 i l'any 55—, són testimonis excepcionals en aquestes discussions sobre la preeminència en les primeres comunitats. En la Carta als Gàl·lates anomena Jaume, Cefes (Pere) i Joan, les «columnes»: «I, reconeixent la gràcia que m'ha estat donada, Jaume, Cefes i Joan, els qui són considerats columnes, ens donaren les mans, a mi i a Bernabé, en senyal de comunió» (Ga 2,9). El Papir 46 de voltants de l'any 200 té el segon nom sota la forma Pere. El text occidental (D F G d f g vg syr ^{pe hr} Tertul·lià Jeroni) té l'ordre de la forma següent: Pere, Jaume i Joan.⁴⁴ Si es considera com original la lliçó que situa en primer lloc el nom de Jaume, es pot considerar vàlida l'explicació de Lightfoot:⁴⁵ quan Pau parla de la missió en tota l'Església, cita Pere en primer lloc (vv. 7.8), però quan es refereix especialment a l'Església de Jerusalem, cita primer Jaume (v.9). La qual cosa suposa que Jaume era el responsable de la comunitat de Jerusalem, mentre la missió entre els jueus fora de Jerusalem era sota la figura de Pere. Per una altra banda, no es pot oblidar que l'ordre

43. *Ibíd.*, 131.

44. L'ordre Pere, Jaume i Joan és l'ordre en els evangelis de Mt i Mc, on Jaume és Jaume de Zebedeu (Mt 17,1; Mc 5,37; 9,2; 13,3; 14,33). Donat que els noms de Pere i Joan són presentats generalment junts en l'obra lucana (Lc 22,8; 3,1.3.4.11; 4,1.7.13.19.23; 8,14.17.25), resulta una mica estrany aquest distanciament del text occidental en Ga 2,9. Fins i tot, quan apareixen els tres noms en l'Evangeli de Lc, manté junts els noms de Pere i Joan: Pere, Joan i Jaume (Lc 8,51; 9,28).

45. Cf. J. B. LIGHTFOOT, *St. Paul's Epistle to the Galatians*, ¹⁰1890, *ad loc.*

Jaume, Pere i Joan és el mateix ordre en què apareixen situades tradicionalment les primeres cartes apostòliques.⁴⁶

De les tres columnes a les quals Pau ha fet referència en Ga 2,9, parla de dues en el capítol anterior.⁴⁷ Quan parla de la seva primera anada a Jerusalem, Pau escriu: «Més tard, al cap de tres anys, vaig pujar a Jerusalem per conèixer Cefes, i vaig passar quinze dies amb ell. Dels altres apòstols no en vaig veure cap, fora de Jaume, el germà del Senyor (ἕτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ κυρίου)» (Ga 1,18-19). Molt s'ha discutit sobre aquesta darrera frase. No es pot oblidar que el terme *apòstol* pot tenir un significat més restret, limitat als Dotze, i un significat més ampli, amb el significat d'aquell que ha vist el Senyor: el mateix Pau reivindica per a ell el títol d'apòstol (Ga 1,1). La primera part de la frase té en compte el sentit més restret del terme, de manera que Pau nega que hagués vist cap altre dels Onze; la segona part, però, reconeix que ha vist Jaume, el germà del Senyor. Aquest no és considerat, evidentment, membre dels Onze,⁴⁸ però és considerat indirectament apòstol en el sentit ampli,⁴⁹ del contrari no tindria sentit la indicació de la trobada amb ell.⁵⁰ Sigui com sigui, en aquest text de la Carta als Gàlates, Pau explicita les seves relacions amb Pere i amb Jaume, dues de les columnes.

46. Cf. R. E. BROWN – K. P. DONFRIED – J. REUMANN (ed.), *Pedro en el Nuevo Testamento*, Santander 1976, 38, nota 69.

47. WIESEL, *Über die Bruder des Herrn*, 1842, 71, va defensar que el Jaume de Ga 2,9 era Jaume d'Alfeu i no pas Jaume «el germà del Senyor». La resposta de Lightfoot va ser molt assenyada: «All such assumptions it will be necessary to set aside. In themselves indeed they can neither be proved nor disproved. But it is safer to aim at the most probable deduction from known facts than to build up a theory on an imaginary foundation. And, where the question is so intricate in itself, there is little temptation to introduce fresh difficulties by giving way to the license of conjecture.»

48. La identificació que fa sant Jeroni de Jaume, el germà del Senyor, amb el membre dels Dotze Jaume, fill d'Alfeu, entra en contradicció amb aquesta interpretació de Ga 1,19. És cert que hi ha una coincidència entre tres «germans» de Jesús (Jaume, Simó, Judes: Mt 13,55) amb tres dels membres dels Dotze (Jaume d'Alfeu, Simó anomenat Zelós, Judes de Jaume: Lc 6,15-16; Ac 1,13; però en Mc 3,18 i Mt 10,3-4 són Jaume d'Alfeu, Tadeu i Simó Cananeu). Però, malgrat que part de la tradició i alguns autors moderns siguin partidaris d'aquesta identificació, es tracta tan sols d'una coincidència.

49. Això sembla indicar-se també en 1Co 15,7: «Després es va aparèixer a Jaume i, més tard, a tots els apòstols.» Cf. D. M. STANLEY – R. E. BROWN «Aspectos del pensamiento neotestamentario», en R. E. BROWN – J. A. FITZMYER – R. E. MURPHY, *Comentario Bíblico "San Jerónimo"*, Madrid 1972, vol. V, apartat 78: 168, p. 755-756: «apóstol en el sentido amplio de la palabra (¿Gal 1,19?), pero no formaba parte del grupo de los Doce».

50. Cf. postures semblants a J. BLIGH, *Galatians. A Discussion of St. Paul's Epistle*, London 1969; G. HOWARD «Was James an Apostle? A Reflection on a New Proposal for Gal. 1,19», *NT* 19 (1977) 63-64.

De nou apareix una referència a Pere i Jaume, aquesta vegada en una certa tensió, en l'incident a Antioquia: «Abans que en vinguessin alguns de part de Jaume, Cefes menjava amb els qui eren pagans, però quan aquells van arribar, ho evitava i se n'apartava, per por dels defensors de la circumcisió» (Ga 2,12). No és pot anar més enllà en aquest text del reconeixement d'una importància de les figures de Cefes i Jaume. El fet que a continuació Pau indiqui que va reprendre Cefes (v. 14), significa que la missió de Cefes no va supeditada, als ulls de Pau, a l'autoritat de Jaume.

L'ordre entre Jaume i Pere dona clarament la precedència al segon en la llista d'aparicions del Ressuscitat en la Primera carta als Corintis. En ella Pau indica que el Crist ressuscitat «s'aparegué a Cefes i després als Dotze» (1Co 15,5); després parla d'una aparició a cinc-cents germans; «després es va aparèixer a Jaume i, més tard, a tots els apòstols» (v. 7); i finalment, al darrer de tots, a Pau (v. 8). Tan sols la indicació de l'aparició a Cefes sembla formar part de la fórmula de professió de fe, mentre les altres aparicions serien afeigits de Pau,⁵¹ allargant d'alguna manera la indicació primera. L'aparició a Pere, amb el seu llenguatge tradicional, troba la seva ressonància en la frase de Lc 24,34: «Realment ha ressuscitat el Senyor i s'ha aparegut a Simó.»⁵²

Cal destacar en aquest text paulí de 1Co 15 que l'aparició a Pere és citada en primer lloc, unida a la referència als Dotze. L'aparició a Jaume, unida als (altres?) apòstols, apareix després. El fet que Pau intercali entre totes dues aparicions la referència a l'aparició als cinc-cents germans sembla un desig de Pau de menysvalorar el lloc de Jaume en aquesta llista.

Pau no aplica tan sols a Jaume el títol de «germà del Senyor», sinó que l'utilitza també en plural en la Primera carta als Corintis, evidenciant que es tracta de més persones. Parlant sobre el dret a portar una dona en la missió, escriu: «¿No tenim dret que ens acompanyi una germana, una dona, igual que els altres apòstols, els germans del Senyor i Cefes?» (1Co 9,5). El text suposa un cert ordre creixent en importància demostrativa: els altres apòstols (en general), els germans del Senyor i Cefes, és a dir, Pere. Aquesta forma grupal per a referir-se als «germans del Senyor» mostra que no es tracta d'un títol

51. Cf. G. BARBAGLIO, *La Prima lettera ai Corinzi*, Bologna 1996, 812: «Si tratta, con tutta probabilità, di un'espansione del numero delle apparizioni e dei loro beneficiari, espansione fatta da Paolo attingendo dalla tradizione protocristiana.»

52. Segons RIUS-CAMPS – READ-HEIMERDINGER (*Demostració a Teòfil*, Barcelona 2009, 401, nota 318), en el còdex Beza serien els dos mateixos deixebles els qui parlarien, suposant que sota el pseudònim Cleopàs (assonància amb Cefes), s'hi amagaria el seu nom real, Simó. Considero que el participi λέγοντες, en nominatiu plural, s'ha de llegir referit *ad sensum* als qui eren amb els Onze, tal com ha llegit la resta de còdexs.

aplicat específicament a Jaume, com és el sobrenom de «el Just» que li aplica la tradició, sinó a un entorn més ampli, que tenien una importància gran en la comunitat de Jerusalem, tal com testimonia també la tradició.

13. LA MARE I ELS GERMANS DE JESÚS EN L'EVANGELI DE MC

Ha arribat ja el moment d'apropar-nos als episodis sobre la mare i els germans de Jesús en els evangelis. Cal començar evidentment per l'evangeli més antic, que és l'Evangeli de Mc. Per a una recta comprensió del pensament evangèlic s'ha de tenir en compte una diferència textual molt important entre el text del còdex Beza i els altres manuscrits del text alexandrí.

Sobre la interpretació dels textos sobre els germans de Jesús ha tingut una influència molt gran Mc 3,20-21. Després d'indicar que Jesús ha entrat a casa amb els deixebles i que s'ha reunit tanta gent que no podien ni menjar, el text alexandrí afegeix: «Quan els seus familiars (οἱ παρ' αὐτοῦ) sentiren dir el que passava, hi anaren per endur-se'l, perquè deien: "Ha perdut el seny! (ἔξεστη)"» (v. 21). D'aquí s'ha deduït que els familiars de Jesús (i per tant, la seva mare i els seus germans) consideraven que Jesús havia perdut el seny i intentaven retirar-lo de la seva predicació. S'apropa, aleshores, la interpretació a la indicació de Jn 7,5: «Ni els seus germans no creien en ell.»

Però resulta que el text del còdex Beza presenta una lliçó completament diferent. Ja no es tracta dels «seus familiars», sinó dels «escribes i els altres (οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποὶ)», que havent sentit parlar d'ell, deien que els posava fora de si (ἔξέσται αὐτούς)». Si acceptem aquest text com el més primitiu, l'episodi sobre la mare i els germans de Jesús, que es troba en el mateix capítol (Mc 3,31-35), s'ha d'interpretar en ell mateix, sense aquest condicionant.

Després d'haver presentat l'elecció dels Dotze (Mc 3,13-19), Mc presenta «la seva mare i els germans» (vv. 31-35), situant-los en el seu lloc «tot mirant els qui seien al seu voltant»: «Aquests són la meva mare i els meus germans. El qui fa la voluntat de Déu, aquest és el meu germà, la meva germana, la meva mare» (v. 35). S'estableix així una tensió entre els qui es mantenen fora (ἔξω ἐστῶτες) / busquen fora (ἔξω ζητοῦσιν) i els qui estaven asseguts en cercle (τοὺς κύκλῳ [καθημένους]).⁵³ Aquesta tensió fora/asseguts no estableix una exclusió de la mare i dels germans, sinó que indica simplement que el fet de ser

53. El text alexandrí presenta un paral·lelisme més clar: «S'assegué al seu voltant una multitud (ἐκάθητο περὶ αὐτὸν ὄχλος)» (v. 32) / «Els qui seien al seu voltant (τοὺς περὶ αὐτὸν κύκλῳ καθημένους)» (v. 34).

germans, no ve dels vincles familiars, sinó del fer la voluntat de Déu. El paral·lisme entre l'episodi de l'elecció dels Dotze i l'episodi de la mare i els germans, mostra que en l'època de la redacció d'aquest evangeli hi havia o hi havia hagut una tensió entre el grup dels Dotze i el grup dels germans.⁵⁴

La presència de la indicació «i les germanes» al còdex Beza, així com en altres còdex importants, obliga a relacionar encara més aquest episodi de la mare i dels germans amb la frase de la gent a Natzalet: «¿No és el fuster, el fill de Maria, el germà de Jaume, de Josep, de Judes i de Simó? I les seves germanes, ¿no viuen aquí entre nosaltres?» (Mc 6,3). Molt s'ha escrit sobre l'expressió «el fuster, el fill de Maria», que en el paral·lel de Mt es troba sota la forma «¿No és el fill del fuster? ¿No es diu Maria, la seva mare?» (Mt 13,55). La forma no habitual «el fill de Maria» hauria estat una correcció en el text de Mc per a introduir d'alguna manera una referència a la concepció virginal de Maria? És una hipòtesi brillant, però res no sembla indicar que el text de Mc hagi estat corregit.⁵⁵ Considero que el text queda explicat si es té en compte el seu paral·lisme amb l'episodi de la mare i dels germans: el que interessa és subratllar quina és la mare i quins són aquests germans i germanes.

La indicació del nom de la mare i, sobretot, la indicació del nom de quatre «germans» resulta en aquest text sorprenent. Quina és la finalitat d'aquesta llista? No sembla que es tracti tant d'una informació, sinó més aviat d'una referència a unes persones d'alguna manera ja conegudes per la comunitat. Per una altra banda, si la finalitat fos informar sobre tots els germans de Jesús, per què no es dona el nom de les germanes? Aquesta llista de «germans» de Jesús és una ampliació que fa referència al text de 3,31-35 que presenta la família espiritual de Jesús.⁵⁶

No es tracta tant de la família de Jesús, de manera que Jesús hauria tingut quatre germans i com a mínim dues germanes,⁵⁷ sinó que es tracta dels mem-

54. No mostra tensió entre els Dotze i la comunitat dels «germans» a Jerusalem la relectura d'aquest episodi a l'Evangeli de Tomàs: «Els deixebles li digueren: "Els teus germans i la teva mare són aquí fora". Ell els digué: "Els qui són aquí que compleixen la voluntat del Pare, aquests són els meus germans i la meva mare. Ells són els qui entraran en el regne del Pare"» (EvTom 99, trad. J. Montserrat, en PUIG, *Apòcrifs del Nou Testament*, 92).

55. El text del còdex Beza, a diferència dels altres còdexs, no anteposa l'article davant el nom de Maria. Això seria una indicació que aquí Mc presenta per primera vegada en el seu escrit el nom de la mare de Jesús.

56. De nou la teoria de J. Rius-Camps sobre les etapes de la redacció de l'Evangeli de Mc ens ajuda a veure l'episodi de 3,31-35 com un text de primera redacció, mentre l'episodi de 6,1-6a és una segona redacció (*El Evangelio de Marcos: etapas de su redacción*, 150).

57. Malgrat que l'expressió πάντων («totes»), aplicada a «les seves germanes» en Mt 13,56 suposa gramaticalment un mínim de tres, la tradició ha parlat generalment de dues germanes. Al-

bres del grup de «germans» de Jesús que tanta importància van tenir en els temps de la comunitat primitiva. És a partir de les dades sobre aquest grup que s'haurà d'interpretar, si de cas, el sentit de l'expressió «els seus germans» i no pas al contrari, com es tendeix a fer amb excessiva facilitat. Aquí l'ordre narratiu no suposa cap prioritat respecte al sentit de l'expressió, ja que en ella, des del primer moment, al meu parer, hi és present ja la referència simbòlica al grup de la primitiva comunitat i la seva tensió amb el grup dels Dotze.⁵⁸

14. LA MARE I ELS GERMANS DE JESÚS EN L'EVANGELI DE MT

El text de Mt de l'episodi de la mare i dels germans (Mt 12,46-50) segueix fonamentalment el text de Mc, que és la seva font.⁵⁹ Per deixar-ho més clar, el text no fa referència a les germanes i indica explícitament que aquells als quals es refereix quan diu que «aquests són la meva mare i els meus germans» són els seus deixebles als quals assenyala (v. 49). L'expressió «la voluntat de Déu» es converteix en el llenguatge matejà en «la voluntat del meu Pare que està en els cels» (v. 50).

El canvi més fonamental, però, no es troba a l'interior de l'episodi, sinó en la seva col·locació. L'episodi de la mare i els germans queda situat a molta distància del relat de l'elecció dels Dotze (Mt 10,1-4). D'aquesta manera, enca-

guns han volgut veure una d'elles en el nom Salomé de Mc 16,1 (que es pot considerar una de les dones que va comprar les aromes per embalsamar Jesús o bé una germana de Jaume, si es llegeix «Maria, la (mare) de Jaume i Salomé»; però Mc 15,40 fa pràcticament impossible aquesta darrera lectura). La tradició ha posat els noms d'aquestes dues germanes: Maria i Salomé (Epifani, *Panarion* 78,8,1), o bé Marta i Maria, o bé Ester i Marta, o bé Lídia i Lídia (*Història de Josep el fuster* 2,3). Sobre tota aquesta varietat de noms de les germanes, cf. BLINZLER, *Die Brüder*, excursus 5.

58. J. Gnllka considera que cal mirar amb escepticisme aquelles consideracions d'història de la redacció que en la crítica als parents volen veure una tendència contra l'Església de Jerusalem i el seu protagonisme (cf. *El Evangelio según san Marcos*, vol. I, Salamanca 1986, 179). R. Pesch, en canvi, considera que, en el seu origen, amb aquesta perícopa probablement es contrastava una preeminència natural del «germans del Senyor» en la comunitat i considera possible que el text defineixi la proximitat de Jesús en una polèmica contra una pretesa continuïtat de família natural (cf. *Das Markusevangelium*, I, ad loc.).
59. Segons el testimoni de sant Jeroni, en l'Evangelí dels Hebreus hi havia una referència a «la mare del Senyor i els seus germans» en l'anada cap al baptisme de Joan: «Vet aquí que la mare del Senyor i els seus germans li deien: "Joan Baptista bateja per a la remissió dels pecats. Anem-hi (nosaltres també) i fem-nos batejar per ell"» (*Contra Pelagium* 3,2, trad. J. Sidera, en PUIG, *Els evangelis apòcrifs*, I, 143). Aquest diàleg abans del baptisme va relacionat amb el diàleg de Jesús amb el Baptista de Mt 3,14-15.

ra que es manté l'episodi de la mare i dels germans, es trenca la seva relació amb el relat de l'elecció dels Dotze, mostrant així que, per a Mt, la primacia es troba clarament en Pere, del qual Jesús dirà: «Tu ets Pere, i sobre aquesta pedra edificaré la meua Església» (Mt 16,18).

L'Evangeli de Mt manté també la referència a la família de Jesús a Natzaret, en Mt 13,55-56a: «¿No és el fill del fuster? La seva mare, ¿no és aquella que es diu Maria? Els seus germans, ¿no es diuen Jaume, Josep,⁶⁰ Simó i Judes? I les seves germanes, ¿no viuen totes entre nosaltres?» En consonància amb el fet d'haver introduït els relats de la infància, amb la referència a Josep i Maria, Mt retoca el text de Mc indicant que Jesús és «el fill del fuster» i que la seva mare és aquella que «es diu Maria». Introdueix al mateix temps un ordre en el nom dels germans. Si en Mc l'ordre era: «Jaume i Josep i Judes i Simó», en Mt l'ordre és: «Jaume i Josep i Simó i Judes.» És una invitació a pensar que els quatre germans són considerats en dos grups de dos: «Jaume i Josep» i «Simó i Judes». El grup «Jaume i Josep» es troba també en Mt 27,56: «Maria, la mare de Jaume i Josep» (cf. també Mc 15,40).

Si es tractés realment de dos grups, ens trobaríem que Mt ha canviat l'ordre natural de «Judes i Simó» (Mc) per aconseguir com a primers de cada parella els noms de Jaume i de Simó. Com que l'Evangeli de Mt ha estat escrit després de la destrucció de Jerusalem i, per tant, després de la mort de Jaume l'any 62, es pot pensar que Mt ha volgut reflectir en aquesta llista de germans, a l'inici de cada grup de dos, els noms dels dos primers responsables de la comunitat de Jerusalem: primer Jaume («el germà del Senyor», segons Ga 1,19) i Simó (o Simeó «cosí del Senyor», segons Eusebi).

15. LA MARE I ELS GERMANS DE JESÚS EN L'EVANGELI DE JN

L'Evangeli de Jn, que presenta una tradició que té contactes remots amb la tradició de Mc, però que es desenvolupa amb característiques molt pròpies, es fa eco també de l'expressió «la seva mare i els seus germans» (Jn 2,12).⁶¹

60. D'una manera sorprenent, el text del còdex Beza té la lliçó «Joan» (la mateixa lliçó es troba en el manuscrit 1424). Tot sembla indicar que es tracta d'un error del copista; podria tractar-se d'una lectura incorrecta d'una possible abreviatura Ιως, llegida Ιωάννης en comptes de Ιωσής.

61. «La seva mare i els seus germans» Sin it ac2; «la seva mare i els seus germans i els seus deixebles» P66c A Θ f1.13 33 lat sy; «la seva mare i els germans i els deixebles seus» P66*.75 B Ψ

Aquesta expressió, tot just després del relat de les noces de Canà, indica que Jn coneix la tradició més antiga de Mc, però que vol situar des del començament la mare i els germans (juntament amb els deixebles) al costat de Jesús.

Sorpren, aleshores, que en el capítol 7, després d'haver indicat que els seus germans li digueren que anés a Judea, l'evangelista comenti: «De fet, ni els seus germans no creien en ell» (Jn 7,5). D'una manera enigmàtica afegeix: «Però, quan els seus germans hagueren anat a la festa, ell també hi va pujar, no públicament, sinó d'amagat» (Jn 7,10). Els germans van a la festa, però no van amb Jesús, que ho fa d'amagat. Quin és el simbolisme d'aquesta frase? Manté en l'expressió «els seus germans» la referència al grup postpasqual reunit entorn de la família de Jesús? Si és així, ¿s'està indicant la proximitat d'aquest grup amb la institució jueva (la festa) i amb Jerusalem, però la seva incomprensió del significat profund de la darrera pujada de Jesús a Jerusalem, és a dir, de la seva mort i resurrecció? El misteri de la persona de Jesús ¿resta, segons el parer de l'evangelista, amagat als ulls del grup postpasqual dels «germans de Jesús»? ¿És una crítica a la seva cristologia «baixa», a partir del pensament de les comunitats joàniques?

Sigui com sigui, considero que en l'Evangeli de Jn l'expressió «la seva mare i els seus germans» o bé «els seus germans» es manté en la línia de la tradició més antiga de referir-se, d'una manera avançada, al grup postpasqual reunit entorn de la família de Jesús. És a partir d'aquest grup que s'ha d'interpretar i no pas a l'inrevés.

16. LA MARE I ELS GERMANS DE JESÚS EN L'OBRA LUCANA

L'episodi de la mare i els germans de Jesús en el primer volum de l'obra lucana (Lc 8,17-21) es troba després d'haver parlat de l'elecció dels Dotze (Lc 6,12-17a), del grup d'algunes dones que el seguien (Lc 8,1-3) i tot just després de la darrera frase de l'explicació de la paràbola del sembrador: «A qui produeixi se li donarà i a qui no produeixi se li prendrà fins allò que es pensa tenir» (Lc 8,18). Ens podem preguntar si aquesta darrera frase no és una crítica a allò que «(la seva mare i) els seus germans» es pensaven tenir.

«Per raó de la multitud» la seva mare i els seus germans no se li podien acostar. ¿Es tracta d'una referència simbòlica a la realitat dels pagans, que

0162 (579); «la seva mare i els germans i els deixebles» L Ors. No s'ha conservat el text del còdex Beza.

impedeix el veritable apropament de la seva família a Jesús mateix? ¿És aquesta la causa que ells es quedin «a fora»? La resposta de Jesús trenca totes les barreres: «La meua mare i els meus germans són aquests, els qui escolten la paraula de Déu i la posen en pràctica» (Lc 8,21).⁶²

¿L'episodi de la mare i els germans, que procedeix de la tradició de l'Evangeli de Mc i de Mt, està en Lc avançant a la vida anterior a la Pasqua, la problemàtica de la primera comunitat on, juntament amb els Onze, eren perseverants en l'oració amb «Maria, mare de Jesús, i els seus germans» (Ac 1,14)? A partir d'aquest moment sempre que es faci referència als «germans» s'està parlant o bé dels diversos membres de la comunitat creient o bé de la relació entre jueus.

Fins i tot, l'expressió «Informeu a Jaume i als germans de tot això!» (Ac 12,17), amb la qual Pere s'acomiada abans d'anar-se'n «en un altre lloc», després que el Senyor l'hagués tret de la presó «alliberat de la mà d'Herodes i de tota l'expectació del poble dels jueus» (Ac 12,11), es refereix al grup de Jaume i la resta de germans creients, no pas als altres membres de la família de Jesús. Potser Lluç utilitza una expressió de doble sentit, amb la qual mostra la simbologia de l'expressió «els seus germans» en el primer volum. Com escriuen Rius-Camps i Read-Heimerdinger «amb la restauració del cercle dels Dotze mitjançant l'elecció de Maties, Pere hauria intentat de silenciar les seves pretensions de liderar l'Israel creient, si bé endebades, car finalment ha aconseguit les regnes de l'Església de Jerusalem. Pere no té cap intenció de contactar amb ell i amb els germans, dels quals ara s'ha distanciat definitivament».⁶³

62. Crec que J. FITZMYER, *El Evangelio según Lucas*, vol. II, Madrid 1987, 757, no interpreta correctament aquesta narració quan escriu: «Es posible que los parientes de Jesús no gocen de prioridad en el Reino, por prerrogativas de su descendencia carnal; pero el hecho es que Jesús, en la narración de Lucas, presenta a esos parientes carnales como un modelo de escucha de la palabra de Dios y de su puesta en práctica.» El pronom οἱ no està pas designant els qui han vingut a veure'l, sinó que són els qui escolten la paraula de Déu, els qui veritablement són la seva mare i els seus germans. El text de Lc presenta matisos diferents que el de Mt i Mc, però, com escriu F. Bovon «el punto crítico del apotegma sigue siendo que incluso la relación humana más fuerte (madre-hijo) es cuestionada por el Evangelio» (*El Evangelio según san Lucas*, vol. I, Salamanca 1995, 592).

63. RIUS-CAMPS – READ-HEIMERDINGER, *Demostració a Teòfil*, 543, nota 160.

17. EL NAIXEMENT DE JESÚS EN L'EVANGELI DE MT

Una de les característiques de l'Evangelí de Mt és l'afegit a la tradició marquiàna dels anomenats relats de la infància, que serveixen com a introducció i per a subratllar la dimensió de la persona de Jesús des del seu naixement. Respecte al tema que ens interessa en aquest moment, cal subratllar el caràcter extraordinari del naixement de Jesús. La genealogia que obra l'escrit acaba en el text del còdex Vaticà amb l'expressió: «Josep, l'home de Maria, de la qual va néixer Jesús, l'anomenat Crist» (Mt 1,16). El text occidental diu: «Josep, per al qual, estant promesa, la verge Maria donà a llum el Crist Jesús.»⁶⁴ Sigui com sigui, des del primer moment se subratlla el caràcter especial del naixement de Jesús.

La dimensió virginal de la mare que ha concebut és subratllada per l'evangelista quan indica que «Maria, la seva mare, estava compromesa en matrimoni amb Josep i, abans de viure junts, ella es trobà que havia concebut un fill obra de l'Esperit Sant» (Mt 1,18), confirmat per les paraules que Josep rep en somnis de no tenir por «de prendre Maria, la teva esposa a casa teva: el fruit que ella ha engendrat ve de l'Esperit Sant» (Mt 1,20) i il·luminat per les paraules del profeta Isaïes: «La verge concebrà i tindrà un fill, i li posaran el nom d'Emmanuel» (Mt 1,23),⁶⁵ de tal manera que Josep «no la va conèixer fins que va donar a llum el seu fill, el seu primogènit» (Mt 1,25).⁶⁶

Referent al tema dels germans de Jesús, el relat mateà de la infància introdueix els noms de Josep i Maria, parla del naixement virginal de Jesús i, si se segueix la lliçó del còdex Beza i d'altres manuscrits en 1,25, indica que Jesús és el primogènit de Maria. Com que l'expressió «primogènit» no implica aquí que Maria tingués després altres fills,⁶⁷ el relat de la infància de Mt no suposa cap aportació a la manera com s'ha d'interpretar l'episodi de la «seva mare i els seus germans», que Mt agafa de la tradició marquiàna. De totes maneres, si s'accepta l'afirmació del text mateà —i també del text lucà— sobre la concepció virginal de Jesús, que evidentment va relacionada amb l'afirmació de

64. És el text llatí del còdex Beza (no es conserva la pàgina grega), confirmat pel text grec de Θ 1346.

65. Indicar que el text hebreu d'Is 7,14 utilitza el terme *'almâ*, que significa pròpiament «jove», serveix per a explicar el significat del text en Isaïes, però no es pot oblidar que Mt utilitza el text dels LXX on s'utilitza el terme *παρθένο*. Cf. *Dial. cum Triphone* 43,8; 62,1; 61,3; 84,3.

66. La lliçó «el seu fill, el primogènit» és la del còdex Beza i molts altres manuscrits grecs [C K (L) M N W Δ Π]; el còdex Vaticà i el Sinaític tenen la lliçó «un fill».

67. Cf. CH.-B. AMPHOUX, *L'Évangile selon Matthieu. Codex de Bèze*, 1996, p. 246: «L'élection du fils aîné est la marque des temps eschatologiques [...] Le terme de "premier-né" est donc important et ne signifie pas nécessairement qu'il y aura d'autres enfants.»

fe sobre el sentit de la seva persona, com ho fan els cristians, s'ha de considerar coherent l'afirmació teològica catòlica i ortodoxa de la perpètua virginitat de Maria en quant «posar-se de manera sencera i exclusiva al servei de Jesús, i de renunciar a tot allò que pogués allunyar-los o distreure'ls del desenvolupament total del seu paper en la missió de Jesús».⁶⁸

18. EL NAIXEMENT DE JESÚS EN L'EVANGELI DE Lc

Generalment es considera que els relats de la infància en Lc són una tradició independent dels relats mateans, però això és una forma excessivament simple de resoldre les seves diferències. Dificilment es pot pensar que dos textos hagin optat per afegir una mateixa solució d'afegir uns relats de la infància a la tradició marquiana, sense tenir una certa dependència l'un de l'altre, oïmés quan Lc mateix indica que «són molts els qui han emprès la tasca d'escriure un relat dels fets que s'han acomplert entre nosaltres» (Lc 1,1). Considero que el relat lucà de la infància és una reelaboració, amb una teologia i una sensibilitat diferent, del relat mateà.⁶⁹

Sobre el naixement de Jesús Lc parla d'«una verge, unida per acord matrimonial amb un home que es deia Josep i era descendent de David; la verge es deia Maria» (Lc 1,27). El caràcter virginal de la concepció va subratllat per la pregunta «Com podrà ser això, si jo no conec baró» (Lc 1,34). I per la resposta de l'àngel sobre l'acció de l'Esperit Sant (v. 35).⁷⁰ En el relat del naixement, Lc indica que «va néixer el seu fill primogènit» (Lc 2,7), fet que és subratllat

68. J. McHUGH, *La madre de Jesús en el Nuevo Testamento*, Bilbao 1979, 424; ho diu referint-se a Maria i a Josep. «De ahí que no sea teológicamente falto de importancia o de significado el problema de los hermanos de Jesús, i de ahí también que tanto la Iglesia católica como las Iglesias ortodoxas hayan mostrado una tan firme postura contra la sugerencia de que María tuvo varios hijos. No es que se opongan simplemente a la idea de que después del nacimiento de Jesús, cesara María de ser físicamente una virgen; se trata más bien de que en la línea de la Iglesia antigua perciben claramente la necesidad de insistir en la virginidad total de María, tanto física como espiritual, y de subrayar ante todo esta última» (ibíd., 423).

69. Deia ja en un estudi de joventut: «Hay indicios para pensar en la hipótesis de que el texto lucano revisa y corrige las narraciones mateanas» (R. PUIGDOLLERS «La historicidad de los relatos de la Infancia», *Analecta Calasanciana*, gener-juny 1979, 26).

70. R. E. BROWN, *El nacimiento del Mesías. Comentario a los Relatos de la Infancia*, Madrid 1982, 311, respon de forma afirmativa a la pregunta si l'actual relat de Lluc conté una concepció virginal, i conclou dient: «De hecho, el decidido énfasis que Lc 1 pone en María sería sorprendente en caso de que José hubiera sido realmente padre de Jesús.» Per una reflexió exegètica i teològica, cf. X. PIKAZA, *Los orígenes de Jesús. Ensayos de cristología bíblica*, Salamanca 1976, 269-307; sobre els «germans», p. 32-37.

en el moment de la presentació de l'infant al Temple: «Així ho prescrivia la Llei del Senyor: Tot primogènit mascle serà consagrat al Senyor» (Lc 2,23).

Cap aportació nova —sobretot si es considera que l'aspecte de «primogènit» ja apareix en algunes lliçons de Mt— referent al tema dels germans de Jesús aporta el relat lucà de la infància. Ni tan sols quan es parla de la pujada a Jerusalem amb motiu de la Pasqua, quan Jesús tenia ja dotze anys, juntament amb els seus pares i amb altres «parents» (cf. Lc 2,44), no hi ha cap referència a altres fills de Maria o de Josep. La narració es presenta com si Josep i Maria pugessin a Jerusalem amb el seu únic fill, encara que acompanyats de «parents i coneguts» (ἐν τοῖς συγγενέσιν καὶ τοῖς γνωστοῖς).⁷¹ Si Lluç hagués volgut fer referència a altres fills, aquest era el moment apropiat, ja que malgrat que s'ha indicat que aquest nen és el primogènit, en aquesta narració té ja dotze anys. Si hi havia fills més petits de Josep i Maria es pot dir que tan sols feien el pelegrinatge a Jerusalem els grans; però si hi havia fills grans d'un altre matrimoni de Josep, seria estrany que el narrador no ho indiqués aquí.⁷² Però, precisament, la frase de Jesús en aquest relat sobre el seu Pare, expressa a nivell narratiu la singularitat de la seva persona.⁷³

19. LES DIVERSES INTERPRETACIONS SOBRE ELS GERMANS DE JESÚS: HELVIDI, EPIFANI, JERONI⁷⁴

Si deixem en aquest moment el tema de la concepció virginal de Jesús i ens fixem únicament en els grups familiars, hi ha tres possibilitats fonamentals d'entendre l'expressió els «germans» de Jesús: *a*) germans en el sentit de fills d'uns mateixos pares; *b*) germans de Jesús en el sentit de mig germans: Josep hauria tingut diversos fills d'un primer matrimoni, mentre Jesús seria fill de Maria, i *c*) germans en sentit no propi sinó translàtic: es tractaria de cosins,

71. De totes maneres, en 1,36 Lluç qualifica Elisabet de «la teva parenta» (ἡ συγγενίς σου) en relació a Maria, malgrat aquesta dada, no confirmada per cap altre testimoni, resulta difícil d'interpretar des del punt de vista històric.

72. La distinció entre germans i parents és clarament expressada en Lc 14,12; 21,16.

73. Fa bé BROWN, *El nacimiento*, 515, d'indicar que Lc 2,49 anticipa l'afirmació de Mc 3,31-35 (o millor Lc 8,19-21) quan la seva mare i els seus germans el busquen.

74. Es pot dir que fins ara les diverses postures de fons sobre aquest tema no han variat des del plantejament de finals del segle IV en la discussió entre Helvidi i Jeroni: «Aujourd'hui le problème et les solutions proposées n'ont pas vraiment changées depuis le quatrième siècle» (B. STANDAERT, *Évangile selon Marc. Commentaire*, vol. I, Pendé 2010, 278).

fills d'altres pares.⁷⁵ Aquestes tres possibilitats són les que van quedar clarament definides en la discussió de finals del segle iv i aquestes han quedat ja com les tres postures fonamentals al llarg de la història d'aquest tema.⁷⁶

La consideració dels «germans» de Jesús com a fills de Josep i Maria s'ha de suposar, en primer lloc, en els ebionites, grups judeocrients de pensament doceta, que contemplaven el Crist en l'home Jesús; de totes maneres, en ells, s'ha de distingir entre els germans de l'home Jesús⁷⁷ i els germans del Crist, que són tan sols aquells que fan la voluntat del Pare.⁷⁸ Dins de grups cristians que consideressin Jesús com a Fill de Déu, aquesta interpretació com a germans carnals tan sols es troba d'una manera explícita en Helvidi, un autor de finals del segle iv. Aquest laic, que volia justament defensar el valor de la vida matrimonial, reacciona contra un monjo anomenat Cratèrius que, per a defensar el valor de la virginitat consagrada, posava com a exemple la virginitat de Maria, negant que aquesta estigués unida per vincle matrimonial (*desponsata*) amb Josep. La reacció d'Helvidi va ser, no tan sols defensar el que diuen els evangelis sobre Maria com a *desponsata*, sinó demostrar-ho amb un matrimoni amb diversos fills. Una de les proves més clares per a ell era el text de Mt 27,56 i Mc 15,40, on identificava Jaume i Josep com dos dels germans

75. Des d'aquesta òptica d'unitats familiars es poden posar en un mateix grup les possibilitats 1 i 4 d'A. PUIG «La família de Jesús», 315: 1) Germans en els sentits biològic i legal del terme: Josep i Maria serien els pares biològics i legals d'una família nombrosa formada per almenys set fills: 4) Maria com a mare biològica de tots ells, però Josep tan sols pare legal de Jesús. Malgrat la concepció virginal de Jesús introdueixi diferències biològiques molt importants, des del punt de vista sociològic el resultat és el mateix.
76. Es pot dir que, en línies generals, cada una d'aquestes postures és la predominant entre els estudiosos protestants, ortodoxes i catòlics, respectivament.
77. Segons el testimoni d'Ireneu de Lió, els ebionites «pel que respecte al Senyor, professen les mateixes opinions que Cerint i Carpòcrates» (*Adv. Haer.* 1,26,2); Cerint deia que «Jesús no ha nascut d'una verge —perquè això li semblava impossible—, sinó que ha estat fill de Josep i de Maria, nascut de la mateixa manera que els altres homes, però que ha avantatjat tothom en justícia, prudència i saviesa» (ibíd. 1,26,1). Sobre la relació profunda entre la dimensió divina del Crist i l'afirmació de la concepció virginal, cf. les paraules d'Ignasi d'Antioquia: «Perquè el nostre Déu, Jesús, el Messies, fou portat per Maria en el seu si segons el pla salvífic de Déu —descendent, sí, de la nissaga de David, tanmateix de l'Esperit Sant—; el qual fou infantat i fou batejat, a fi que amb la seva passió purifiqués l'aigua. Però s'ocultà al cap de l'ordre present la virginitat de Maria i el seu part, de manera semblant també la mort del Senyor. Tres misteris clamorosos, que foren duts a terme per Déu calladament» (*Ad Eph.* 18,2-19,1, trad. J. RIUS-CAMPS, en *Ignasi d'Antioquia, Cartes*, Barcelona 2001, vol. II, 184.186).
78. Cf. Epifani, *Panarion*, 30,14,5: «D'altra banda, neguen que ell [el Crist] era un home, basant-se evidentment en les paraules que el Salvador va pronunciar quan li fou anunciat: "Aquí fora tens la teva mare i els teus germans". Això és: "¿Qui és la meva mare i qui són els meus germans?" I estenent la mà cap als seus deixebles els digué: "Aquests són la meva mare i els meus germans, els qui fan la voluntat del meu Pare".»

de Jesús; i Maria, mare d'aquests, com la mare mateixa de Jesús. Considerava que els evangelistes havien confós en Is 7,14 el terme hebreu *'almâ*, que significa «noia», pel terme *παρθένος* «verge»; i veia la demostració de la vida matrimonial en Mt 1,25 amb l'expressió *non cognoscebat eam donec peperit filium suum*, així com en l'aplicació del terme *primogenitum*, i en les diverses referències neotestamentàries als «germans» de Jesús.⁷⁹ En els autors anteriors tan sols trobava suport en Tertul·lià, que en la seva refutació de les opinions gnòstiques de Marcíó havia deixat alguns expressions ambigües,⁸⁰ i en Victorinus de Pettau, que, com li va refutar després Jeroni, utilitza l'expressió «els germans del Senyor», però sense indicar que fossin fills de Maria. La postura d'Helvidi, doncs, apareixia a finals del segle iv com a falta de tradició i, per tant, com una interpretació nova. Per a alguns autors moderns, que no accepten la concepció virginal de Jesús, perd sentit històric l'afirmació sobre la primogenitura de Jesús.⁸¹

La interpretació més estesa, a partir de finals segle II, sobretot per la gran influència del Protoevangeli de Jaume, era la consideració dels «germans del Senyor» com a fills d'un primer matrimoni de Josep.⁸² Aquest escrit apòcrif és una novel·la pietosa, plena de fets extraordinaris, que vol presentar per

79. Aquests arguments del segle iv continuen sent els mateixos dels qui, modernament, volen considerar els «germans» de Jesús com a germans carnals.

80. Com ha indicat Blinzler, en cap de les obres de Tertul·lià arribades a nosaltres no hi ha una indicació clara i precisa sobre el tema dels germans de Jesús (cf. *Die Brüder*, excursus 12). Tertul·lià critica l'ús que Marcíó i el seu deixeble Apel·les fan de la pregunta de Jesús «¿Qui és la meua mare i qui són els meus germans?» en el sentit que Jesús no era un veritable home, ja que no tenia ni mare ni germans. Igualment, en un ambient polèmic es troben les seves afirmacions per defensar la monogàmia o la continència en la vida cristiana. Com escriu A. Puig «la seva posició [de Tertul·lià] és, en darrer terme, una innovació sorgida de la necessitat d'expressar unes idees determinades, com la defensa de la monogàmia, o de replicar —justament— als qui neguen que Jesús sigui realment home, com Marcíó i Apel·les, dos autors gnòstics» (*Jesús. Un perfil biogràfic*, Barcelona 2004, 181).

81. Escriu J. D. CROSSAN (*Jesús: biografía revolucionaria*, Barcelona 1996, p. 39): «La idea de que Jesús era el primogénito de María sólo se sostiene si se la conjuga con la de su concepción virginal, y si esta afirmación se toma al pie de la letra, como si se tratara de un hecho factual e histórico.» Per a ell, que considera la concepció virginal de Jesús tan sols com una professió de fe aplicada mitològicament al Jesús nen, els «germans» de Jesús serien germans naturals i Jesús podria ser el menor dels fills, de tal manera que la preponderància donada a la figura de Jaume seria un indicatiu que era aquest el més gran de la família.

82. Aquesta era la interpretació de Climent d'Alexandria, Orígenes, Hipòlit de Roma, Eusebi de Cesarea, Titus de Bostra, Epifani de Salamina, Joan Crisòstom, Ciril d'Alexandria, Teodot d'Ancira, Sever d'Antioquia, el Pseudo-Ecumeni, Sofroni, el *Chronicon Paschale*, Hipòlit de Tebes, Jordi Cedrenus, Epifani el Monjo, Teofilacte, Eutimi Zigabè, els llibres litúrgics de l'Església oriental, Efrem el Siri. Pocs eren, en canvi, els defensors dins l'Església llatina: Hilari de Poitiers, l'Ambrosiaster i Gregori de Tours. Cf. BLINZLER, *Die Brüder*, 157-159.

damunt de tot la virginitat de Maria no tan sols abans del part, sinó també en el part mateix i després del part. Els «germans» de Jesús són així clarament presentats com a germanastres i, després del part, una llevadora comprova la virginitat de Maria. Aquest tipus de literatura apologètica amb solucions inversemblants i fins i tot amb algun detall de mal gust, és clarament un estil de la segona meitat del segle II dirigit a comunitats de devots, on ja no interessaven les dades històriques, sinó la teologia convertida en narració. És una forma de defensa contra acusacions tan barroeres com la del filòsof grec Cels que deia que «la mare de Jesús va ser repudiada pel fuster amb qui estava unida en matrimoni, perquè va ser trobada culpable d'adulteri, ja que havia concebut d'un soldat romà anomenat Panthera» (Orígenes, *Contra Cels* 1,32). Aquesta literatura, doncs, no neix tan sols de l'exaltació de la figura de la mare de Jesús o de l'apreciació de la virginitat consagrada, sinó de la defensa de la fe rebuda.

De totes maneres, encara a mitjans del segle II, Hegesip podia parlar de l'oncle i dels nebots del Salvador, però «amb el progressiu allunyament en els temps i en l'espai de les tradicions apostòlico-palestinenques, naturalment es va anar perdent progressivament la consciència d'aquestes relacions; per una altra banda, els lectors es trobaven contínuament l'expressió "germans del Senyor". Era inevitable, per tant, ocupar-se d'aquest problema, del significat d'aquesta expressió. Ja que la paraula grega ἀδελφός (i el mateix serveix per a les paraules semblants utilitzades en les traduccions antigues) normalment significa "veritable germà per part de pare i mare", allò més obvi era comprendre aquest terme en aquest sentit».⁸³ Com que aquesta interpretació no corresponia a la interpretació tradicional, una vegada perdut el sentit original de l'expressió «la seva mare i els seus germans», no quedava altra alternativa que considerar el terme «germà» en el sentit de «germanastre» i, per tant, considerar els «germans» fills d'un primer matrimoni de Josep.⁸⁴ Aquesta solució extravagant,⁸⁵ que dedueix que Josep era vidu abans de comprometre's amb Maria, no responia al sentit original de l'expressió en els evangelis, però per *sensus fidei* conservava gran part de la tradició i de la mateixa història. És la solució adoptada pel Protoevangeli, per l'Evangelí de Pere (segons el testi-

83. BLINZLER, *Die Brüder*, 155-156.

84. No crec que faci falta distingir aquí entre «mig germans» i «germanastres», per a distingir els germans sense cap progenitor biològic comú, però amb un vincle legal proporcionat per un segon matrimoni, com fa MEIER, *Un judío marginal*, I, 327, ja que es parla d'aquell que la gent considerava fill de Josep (cf. Lc 3,23).

85. Sant Jeroni la qualifica de *deliramenta apocryphorum* (*Comm. in Mt* 12,49: PL 26,88).

moni d'Orígenes)⁸⁶ i per l'Evangeli de la infància de Tomàs. De totes maneres, en aquesta interpretació Jaume és presentat com a fill de Josep i, al mateix temps, com el seu primer fill,⁸⁷ fet que deixa sense sentit la designació de Jesús com a primogènit, ja que per aquesta primogenitura no es té en compte la segona esposa, sinó que es tracta del primer fill (natural o putatiu) de l'espòs.⁸⁸

Sant Jeroni, cap a l'any 383, va escriure un breu llibret contra les opinions d'Helvidi, titulat *De perpetua virginitate B. Mariae (Adversus Helvidium)*. En ell, menyspreant el poc coneixement d'Helvidi, va repassant l'exegesi de tots els passos dels evangelis relacionats amb el tema de la concepció de Jesús i amb els seus germans. Els considera germans per parentiu (*cognatione*), no pas germans carnals (*non natura*), com diu Helvidi. La interpretació d'Helvidi la considera fins aleshores desconeguda.⁸⁹ Un dels punts discordants és la forma com consideren la figura de Maria, la mare de Jaume i Josep (Mt 27,56; Mc 15,40; Lc 24,10): per a Jeroni es tracta de Maria de Cleofàs, la germana de la mare de Jesús, a partir de Jn 19,25;⁹⁰ en canvi, per a Helvidi, es tracta de la mateixa mare de Jesús. Jeroni defuig les coses que podrien ser possibles (*aestimatione possibilitatis*) i es queda tan sols amb allò que és afirmat en els evangelis.⁹¹ Això no evita, però, que en el nucli fonamental de la seva interpre-

86. Orígenes, *Comm. in Mt.* 10,17 (PG 13,876C-877A): «Els germans de Jesús, diuen alguns, que són, seguint la tradició continguda en l'evangeli titulat *segons Pere* o en el llibre de Jaume, fills de Josep, tinguts d'una primera dona que va conviure amb ell abans que Maria.»

87. Cf. Epifani, *Panarion*, 29,3,9; 29,4,2: «(Jaume) era fill de Josep, però fou considerat germà del Senyor perquè es van criar junts [...] Era un *nazir*, ja que era el primogènit de Josep i, per tant, consagrat.»

88. Aquesta interpretació dels «germans» de Jesús com a fills d'un primer matrimoni de Josep ha estat defensada a occident en l'època moderna per J. B. LIGHTFOOT («The Brethren of the Lord», en *St. Paul's Epistle to the Galatians*, London ¹⁰1896, 252-291). Entre nosaltres, recentment, s'hi ha adherit A. PUIG I TARRECH («El sentit de l'expressió "germans i germanes de Jesús"», en *Jesús. Un perfil biogràfic*, Barcelona 2004, 175-183), seguit ja per LL. BUSQUETS I GRABULOSA, *Última notícia de Jesús el Natzarè. Holograma del Messies, ahir i avui*, Barcelona 2006, 345-346.

89. *Adv. Helvid.* 18: *Quis, te oro, ante hanc blasphemiam noverat?* («Qui, et demano, amb anterioritat coneixia aquesta blasfèmia?»).

90. Cf. Carta 120,4, a Hedíbia: «Quattuor autem fuisse Marias, in evangeliiis legimus, unam matrem Domini Salvatoris, alteram materteram eius, quae appellata est Maria Cleophae, tertiam Mariam matrem Jacobi et Joseph, quartam Mariam Magdalenen, licet alii matrem Jacobi et Josephi materteram eius fuisse contendat» (San Jerónimo, *Epistolario*, ed. J. B. Valero, vol. II, Madrid 1995, 423).

91. *Adv. Helvid.* 21: «Sed ut haec quae scripta sunt, non negamus, ita ea quae non sunt scripta, renuimus. Natum Deum esse de Virgine credimus, quia legimus. Mariam nupsisse post partum, non credimus, quia non legimus» (De la mateixa manera que allò que hi ha escrit no ho neguem, allò que no es troba escrit ho rebutgem. Creiem que Déu ha nascut d'una verge,

tació Jeroni afegeixi altres intents de concordança,⁹² dels quals ell mateix en algun moment dubte.⁹³

La interpretació de Jeroni ha estat discutida posteriorment sobretot pel fet d'interpretar, en el fons, el terme «germà» com extensiu al camp semàntic dels «cosins».⁹⁴ No és correcte, en aquest punt, recórrer al sentit del grec clàssic, que distingeix clarament entre ἀδελφός («germà») i ἀνεψιός («cosí») i que la mateixa Sagrada Escripura coneix aquesta distinció (cf. Nb 36,11; Tb 7,2; 9,6; Col 4,10). S'ha de reconèixer, en primer lloc, que la Bíblia grega, per influència de l'hebreu, utilitza també circumloquis per a parlar dels cosins «fills del seu pare» (cf. Lv 25,49; Jr 32,7.12) i, per una altra banda, que l'expressió «els seus germans» té, almenys en la forma «els germans del Senyor», un caire de títol honorífic, que té el seu origen en la primera comunitat de Jerusalem i, per tant, amb molta probabilitat, un origen semític.⁹⁵

El testimoni d'Hegesip que, segons Eusebi de Cesarea, considerava Cleofàs germà de Josep i l'afirmació que era oncle de Jesús (o de Jaume) és, a la meua manera de veure, una mostra que la interpretació que Jeroni fa dels «ger-

perquè ho llegim. No creiem que Maria fes ús del matrimoni després del part, perquè no ho llegim).

92. Per sant Jeroni, almenys en un primer moment, hi ha una identificació entre Jaume «germà del Senyor» i Jaume d'Alfeu, un dels Dotze. D'aquesta manera estableix una identitat entre la dona d'Alfeu i Maria de Cleofàs. Aquestes hipòtesis, però, no són inseparables de la intuïció primordial de la seva interpretació, de tal manera que el seu rebuig no suposa el rebuig de la consideració dels «germans» de Jesús com a cosins. Cf. J. McHUGH, *La madre de Jesús en el Nuevo Testamento*, Bilbao 1979, 291-299.
93. Els anomenats bolandistes, que a partir d'un primer volum de les *Acta Sanctorum* editat l'any 1607 pel P. Jean Bolland, S.J., publiquen les vides dels sants, arriben a hipòtesis absolutament extravagants sobre la família de Jesús. Segons ells, santa Anna s'hauria casat tres vegades. Del seu primer marit, Joaquim, hauria tingut Maria, la mare de Jesús. Del segon marit, Cleofàs, hauria tingut una altra filla, anomenada Maria Cleofàs, que hauria estat l'esposa d'Alfeu i la mare de Jaume, Josep, Judes i Simó. Del tercer marit, Salomé, hauria tingut una altra filla, anomenada Maria Salomé, esposa de Zebedeu i mare de Jaume i Joan Zebedeu. Una germana de santa Anna, anomenada Ismèria, s'hauria casat amb Elimelec i haurien tingut una filla, Elisabet, la mare de Joan Baptista. Un parent meu (germà del meu rebesavi, exactament), Francesc de Paula Puigdollers i Pou, recollí aquestes idees en un fulletó que publicà a Barcelona l'any 1869 sota el títol *Explicación y aclaración del sagrado texto expresivo de los hermanos de Nuestro Señor Jesucrito por medio del adjunto árbol genealógico de la Sagrada Familia*.
94. És curiós que J. L. DE LEÓN AZCÁRATE, *Santiago, el hermano del Señor*, Estella 1998, p. 225, qualifiqui l'opinió de Jerònim «la más fácil de rebatir». Per a rebatre-la es limita a indicar el significat més immediat del terme ἀδελφός en grec.
95. McHUGH, *La madre de Jesús*, 317-327, a la pregunta per què eren anomenats «germans» de Jesús si es tractava de cosins germans, intenta respondre-hi mitjançant la seva hipòtesi que eren germans nutrics, és a dir, que havien crescut a la llar de Josep i Maria, després de la mort dels seus pares.

mans» de Jesús com a cosins no és una opinió nova dins la tradició cristiana.⁹⁶ Es troba ja en Hegesip, que escriu cap a l'any 180, mentre l'*Adversus Helvidium* de Jeroni és de l'any 383. La consideració dels «germans» com a cosins és, com a mínim tan antiga com la interpretació del *Protoevangeli de Jaume* dels «germans» com a fills d'un primer matrimoni de Josep. Com Hegesip té molt d'interès a transmetre la tradició més antiga, que ell ha procurat recollir i, tenint en compte que el gènere literari del *Protoevangeli* és clarament novel·lesc i apologetic, apareix com a ben plausible que la interpretació d'Hegesip reculli la tradició més antiga, en un moment en el qual s'ha perdut ja el sentit honorífic de la designació «germans del Senyor» i, per tant, es tendeix a ser interpretat «sense cometes», és a dir, a partir del significat més directe de l'expressió. La difusió popular del *Protoevangeli*, gràcies a la força de les seves imatges i al fet que el concepte de «germanastres» és contingut normalment en l'ús més corrent del terme «germans», farà que aquesta interpretació s'estengui en la major part d'autors dels segles III i es conservi després dins la tradició oriental. Jeroni haurà d'anar contra corrent —entre la interpretació més directa d'Helvidi i la interpretació més popular del *Protoevangeli* (i d'Epifani)— per a recuperar la tradició més primitiva. L'explicació més fàcil no és sempre la que s'apropa més a la veritat.

CONCLUSIÓ

Aquells que han considerat que l'expressió «els seus germans», en els evangelis, ha de ser entesa en el sentit més obvi, sense necessitat de complicar la interpretació a causa de motius dogmàtics, com referit a germans carnals, siguin d'una mateixa parella (Josep i Maria), siguin d'un pare o d'una mare diferents, no poden evitar moltes hipòtesis en el moment de donar compte de la resta de textos evangèlics relacionats amb aquest tema. Per exemple, alguns fan de «Maria, mare de Jaume i Josep», que estava al peu de la creu, la mare mateixa del crucificat, de tal manera que en comptes de dir «la seva mare» l'evangelista utilitzaria aquest circumloqui inesperat. Per alguns, la «germana de la seva mare» resultaria ser la mateixa Maria Magdalena, mentre per a uns altres es tractaria simplement d'un desdoblament de la mateixa

96. No estic d'acord amb l'afirmació de McHUGH, *La madre de Jesús*, 303: «Jerónimo no pretendía apoyarse en autoridad tradicional alguna en favor de su explicación. Era ésta una idea totalmente suya y en los años posteriores no le atribuyó excesiva importancia, siempre que quedara a salvo la virginidad de María.»

figura de la mare de Jesús. Per a alguns Maria de Cleofàs seria la mare de l'apòstol Jaume d'Alfeu, de tal manera que se la podria anomenar també Maria d'Alfeu; per a uns altres, Maria de Cleofàs seria la mateixa mare de Jesús, ja que aquesta darrera, després de la mort de Josep, s'hauria hagut de casar, per la llei del levirat, amb Cleofàs. Per una altra banda, considerar els germans de Jesús germanastres, fruit d'un primer matrimoni de Josep, suposa convertir Josep en vidu i, per alguns, d'edat avançada quan es va esposar amb Maria. Amb la interpretació «més òbvia» no s'arriba, doncs, a conclusions gaire evidents.

Aquells que, seguint la pauta dels bolandistes del segle XVII, han volgut veure en els «germans» de Jesús no germanastres ni cosins, sinó fills de cosins, han caigut en hipòtesis encara més insòlites. Per a alguns l'àvia materna de Jesús (santa Anna) hauria tingut del seu espòs (Joaquim) una filla, Maria, la mare de Jesús; després de la mort del seu primer espòs s'hauria casat en segones núpcies amb Cleofàs, de qui hauria tingut una filla, anomenada Maria Cleofàs, que hauria estat l'esposa d'Alfeu i mare de Jaume el Menor, Simó, Judes Tadeu i Josep el Just; i mort el segon espòs, hauria contret terceres núpcies amb un home anomenat Salomé, de qui hauria tingut una altra filla, anomenada Maria Salomé, que hauria estat l'esposa de Zebedeu i mare de Jaume el Major i de Joan, l'evangelista. No necessita comentaris aquest desig d'aconseguir una concordança total de totes les dades.

L'expressió «els seus germans», en els evangelis, no es pot interpretar sense més a partir de les pròpies llengües i de la seva utilització actual, ni en les distincions del grec clàssic. L'expressió ha de ser entesa dins l'ambient de les primeres comunitats cristianes, que tenen una gran influència semítica.

Per una altra banda, l'expressió no s'ha d'interpretar a partir del sentit obvi o a partir dels relats de la infància, sinó a partir del grup postpasqual reunint al voltant de la família de Jesús, tal com apareix en el llibre dels Fets dels Apòstols. És a partir d'aquest grup que es troba testimoniada com un títol honorífic, en les cartes paulines, l'expressió «el germà (o els germans) del Senyor». Aquesta és la mateixa expressió que utilitza l'historiador jueu Flavi Josep per a referir-se a Jaume, però convertint l'expressió en la forma el «germà de Jesús».

Jaume, el «germà del Senyor», va ser al davant de la comunitat de Jerusalem fins a la seva mort l'any 62. La seva figura va estar en tensió amb el lideratge de Pere al cap dels Dotze i de Pau, formador de comunitats entre els pagans; aquesta tensió va tenir una expressió significativa en l'anomenada Assemblea de Jerusalem cap a l'any 49. El llibre dels Fets dels Apòstols testimonia la tensió entre el grup dels «germans» i el grup dels Onze. Després de la mort de

Jaume i després de la destrucció de Jerusalem, la figura de referència a nivell de tota l'Església és clarament la figura de Pere, restant la comunitat de Jerusalem al marge. És a partir d'aquestes tensions postpasquals que han de ser entesos els relats sobre «la seva mare i els seus germans», com a projecció en vida de Jesús d'aquesta problemàtica posterior.

Per a entendre el que la tradició més antiga dels evangelis entenia per «la seva mare i els seus germans» s'ha de tenir en compte els diversos textos en què apareixen els noms de quatre «germans» i els textos en els quals apareixen dos germans, els noms dels quals coincideixen amb els dos primers de les llistes anteriors. En aquest sentit, s'ha de prestar una atenció especial a la figura de «Maria, la mare de Jaume i Josep».

El fet que es parli de «la mare de Jaume i Josep», sense cap referència a cap altre fill, fa recordar el testimoni d'Hegesip, que parla de Cleofàs com a pare de Judes i Simó, que ell qualifica de cosins de Jesús. Com en la llista de germans, en Mc i Mt hi ha un canvi en l'ordre dels dos darrers, parlant en Mc de Judes i Simeó i, en canvi, en Mt de Simeó i Judes, fa pensar en dues parelles de germans, de les quals els més coneguts serien Jaume i Simeó. D'aquesta manera s'aconsegueixen dues dades plausibles: Maria, mare de Jaume i Josep; i Cleofàs, pare de Judes i Simeó.

La comparació de les diverses llistes de dones al Calvari fa dirigir l'atenció al text de Jn 19,25, que permet diverses interpretacions. La interpretació més plausible és la que considera que es tracta d'una llista de tres dones, on la segona seria la germana de la mare de Jesús «Maria de Cleofàs». Seguint la interpretació més antiga, que és la d'Hegesip, que considera que Cleofàs era un germà de Josep, resulta que aquí el terme «germana» es troba interpretat com equivalent a «cunyada», evitant l'anomalia que seria suposar que dues germanes portessin el mateix nom.

Resta l'interrogant si aquesta Maria de Cleofàs, mare de Judes i Simeó, s'ha de considerar la mateixa o bé una altra cunyada de Maria, la mare de Jaume i Josep. Com que sembla que es tractava de dues parelles de germans diferents, és plausible pensar que no hi ha tal identificació, sinó més aviat un parentiu de cunyades, al qual s'hauria d'afegir Maria, la mare de Jesús, que seria una tercera cunyada.

Resulten, doncs, tres famílies unides pel parentiu: Maria, esposa de Josep i mare de Jesús; Maria, mare de Jaume i Josep, i Maria, esposa de Cleofàs i mare de Judes i Simeó. Com que Hegesip considera que Josep i Cleofàs eren germans, es pot pensar que la mare de Jaume i de Josep era esposa d'algun germà de la mare de Jesús. Evidentment, en aquest punt hi ha altres possibilitats (podria tractar-se d'una germana de Josep o de l'esposa d'un altre germà

del mateix Josep), però el silenci en aquest punt d'Hegesip fa pensar més aviat a no relacionar-la directament amb la branca de Josep.

D'aquesta manera s'arriba a una explicació plausible de les dades que tenim sobre la successió dels dos primers responsables de la comunitat de Jerusalem, reunida entorn als anomenats «germans del Senyor». Com que aquest grup és la raó de la presència en els evangelis de les referències als «seus germans», s'han d'aplicar d'una manera conseqüent els resultats de la investigació sobre els «germans del Senyor» en la comunitat de Jerusalem, als relats sobre la família de Jesús que els evangelis presenten d'una manera anticipada en els relats on apareixen «la seva mare i els seus germans».

Es així com es comprova que el *sensus fidei* ha conservat, al llarg dels segles, les dades històriques primitives, malgrat que en algunes èpoques no hàgim estat conscients de l'explicació erudita que permet de descobrir, no ja el sentit de les paraules en la llengua grega o en les seves traduccions literals, sinó en el sentit originari hebreu o arameu del títol honorífic de la comunitat hebrea de Jerusalem «els germans del Senyor».